

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

конспект лекцій для студентів спеціальностей
6.050100 «Економіка підприємства», «Облік і аудит»,
«Міжнародна економіка» напряму підготовки 0501-Економіка і
підприємництво факультету заочного навчання
та для слухачів факультету підвищення кваліфікації

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

До друку і в світ дозволяю
Перший проректор

Гладкий І.П.

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ
конспект лекцій для студентів спеціальностей
6.050100 «Економіка підприємства», «Облік і аудит»,
«Міжнародна економіка» напряму підготовки 0501-Економіка і
підприємництво факультету заочного навчання
та для слухачів факультету підвищення кваліфікації

Усі цитати, цифровий, фактичний
матеріал та бібліографічні
відомості перевірені, написання
одиниць відповідає стандартам

Затверджено методичною
радою університету,
протокол №
від _____ 200__ р.

Упорядники:

Бережний В.М.
Чавикіна Ю.Б.

Відповідальний за випуск:

Бережний В.М.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

конспект лекцій для студентів спеціальностей
6.050100 «Економіка підприємства», «Облік і аудит»,
«Міжнародна економіка» напрямку підготовки 0501-Економіка і
підприємництво факультету заочного навчання
та для слухачів факультету підвищення кваліфікації

Затверджено методичною радою
університету,
протокол №
від _____ 2008 р.

Харків – 2008

Кафедра економічної теорії та права

Економічна історія: Конспект лекцій для студентів економічних спеціальностей факультету заочного навчання та слухачів факультету підвищення кваліфікації. / Уклад. В.М. Бережний, Ю.Б. Чавикіна. – Харків: ХНАДУ, 2008. – 151 с.

Конспект лекцій підготовлений відповідно до програми курсу «Економічна історія» для вищих навчальних закладів. Він містить матеріал, що висвітлює історію економічного розвитку країн світу і зокрема України від первісного суспільства до сьогодення. Показано історію господарства України у світовому контексті. Розрахований на студентів економічних спеціальностей та слухачів екстернату.

ЗМІСТ

ВСТУП	10
<u>Частина I.</u>	
<u>ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ СВІТУ</u>	12
<u>Лекція 1.</u>	
Господарство стародавнього світу у період від найдавніших часів до V ст.н.е.	
1. Предмет та завдання економічної історії.	12
2. Періодизація та основні риси господарства первісного суспільства.	13
3. Господарство та соціально-економічні відносини у країнах Стародавнього Сходу.	14
4. Економічні причини розквіту та занепаду країн античного світу.	16
<i>Запитання та завдання для самоперевірки</i>	23
<u>Лекція 2.</u>	
Мануфактурний період світової економіки	
1. Передумови і наслідки Великих географічних відкриттів.	24
2. Основні фактори становлення індустріального суспільства. Мануфактури.	26
3. Промисловий переворот в Англії: передумови, хід, наслідки.	27
4. Особливості промислового перевороту у Франції.	30

5. Особливості промислового перевороту у Німеччині.	32
6. Промисловий переворот у США.	34
<i>Запитання та завдання для самоперевірки</i>	37

Лекція 3.

Світове господарство у міжвоєнний період

1. Економічні наслідки Першої світової війни	38
2. План Дауеса та його наслідки	40
3. Господарство розвинутих країн у 20-ті роки	42
4. Світова економічна криза 1929—1933 рр.	44
5. Господарство розвинутих країн світу у 30-х рр.	47
<i>Запитання та завдання для самоперевірки</i>	53

Лекція 4.

Економічний розвиток провідних країн світу

1. Економіка провідних країн в роки Другої світової війни.	54
2. План Маршалла.	58
3. Передумови та наслідки прискореного розвитку Німеччини та Японії.	60
4. Динаміка та структурні зміни світового господарського розвитку другої половини ХХ ст.	64
5. «Спільний ринок» — Європейський Союз.	70
<i>Запитання та завдання для самоперевірки</i>	72

Частина II.

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

73

Лекція 5.

Господарство українських земель у період від найдавніших часів до V ст.н.е.

1. Основні здобутки господарства первісних племен.

Трипільська культура.

73

2. Господарство скіфів та античних міст-держав

українського Причорномор'я.

75

3. Економічний розвиток східнослов'янських племен.

78

Запитання та завдання для самоперевірки

81

Лекція 6.

Економічний розвиток українських земель у V –XVI ст. та XVII- XVIII ст.

1. Форми і характер землеволодіння в Київській державі.

Категорії залежного населення.

82

2. Міста, ремесла, торгівля у Київській Русі.

85

3. Еволюція аграрних відносин в козацько-гетьманську

добу.

89

4. Мануфактурний період української промисловості.

93

5. Внутрішня і зовнішня торгівля. Формування

українського національного ринку.

95

6. Господарство Запорізької Січі.

99

Запитання та завдання для самоперевірки

102

Лекція 7.

Економічний розвиток України наприкінці XIX – початку XX ст. Господарство України в міжвоєнний період

1. Індустріалізація в Україні. 103
  2. Зрушення в сільському господарстві. Столипінська аграрна реформа. 106
  3. Економічна політика українських урядів доби Національно-визвольної революції (1917—1919 рр.). 109
  4. Економічні експерименти більшовиків в Україні: «воєнний комунізм» та неп. 114
  5. Сталінська індустріалізація в Україні: хід, особливості, наслідки. 118
  6. Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні. Голодомор 1932—1933 рр. 120
  7. Економічний розвиток західноукраїнських земель у 20—30-х рр. 123
- Запитання та завдання для самоперевірки* 125

Лекція 8.

Господарський розвиток України в 1950-1980-ті рр.

1. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи і спроб її модернізації. 126
2. Причини і форми застійних явищ в економічному житті 70-х — першій половині 80-х рр. 130

3. Пошуки шляхів реформування господарської системи в другій половині 80-х рр. та їхня невдача.	134
<i>Запитання та завдання для самоперевірки</i>	137

Лекція 9.

Економіка незалежної України

1. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності.	138
2. Економічне становище держави у другій половині 90-х рр.	141
<i>Запитання та завдання для самоперевірки</i>	148
Список рекомендованої літератури	149

ВСТУП

Економічна історія як самостійна наука виникла в середині XIX ст., виділившись з політичної економії. На рубежі XIX-XX ст. вона стала викладатися як самостійний предмет в європейських університетах, насамперед у тих, котрі керувалися прагматичною метою – підготувати управлінські кадри, здатні проводити ефективну реформаторську політику. Сьогодні економічна історія займає належне місце в системі академічної та вузівської науки розвинутих держав світу, ставши невід'ємною частиною підготовки не тільки економістів, але й юристів, політологів, соціологів.

Україна – одна з небагатьох держав, в якій історія господарства малодосліджена і майже не вивчається. Подоланню цієї прогалини і забезпеченню студентів найнеобхіднішим інформативним матеріалом з даної дисципліни і буде сприяти цей посібник.

На основі новітніх досягнень історичної науки висвітлено історію господарства України в світовому контексті. Актуальність її вивчення пояснюється необхідністю усвідомлення закономірностей економічного розвитку українських земель в умовах незалежності України, яка стала суб'єктом світової цивілізації. Дослідження економічної історії України дає змогу узагальнити досвід господарського розвитку наших предків, зрозуміти сучасний стан економіки, визначити її ціннісні орієнтири, варіантні та альтернативні шляхи розвитку на майбутнє.

Даний конспект лекцій призначається перш за все для самостійної роботи студентів економічних, може використовуватися як допоміжний матеріал для виконання контрольних та курсових робіт студентами заочної форми навчання. Він дає лише загальне уявлення про історико-економічний процес, а для глибшого вивчення економічної історії студенту необхідно використовувати достатньо широке коло джерел.

При вивченні курсу студенти повинні засвоїти загальні тенденції, закономірності, характерні риси господарського розвитку світу, зрозуміти особливості, специфіку економічного життя в Україні, порівнювати і аналізувати господарський розвиток світу й України протягом тисячоліть, визначати генезис, становлення, розвиток і занепад різних економічних систем, оволодіти сучасними методами

кількісного і якісного аналізу, моделювати економічні процеси, знати і пропагувати передовий досвід людства, прогресивні методи господарювання. Знання економічної історії сприятиме успішному будівництву національної ринкової економіки, зміцненню її зв'язків із економікою інших країн, набуття статусу повноправного, авторитетного і впливового суб'єкта світової цивілізації.

Частина I. ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ СВІТУ

Лекція 1.

**Господарство стародавнього світу
у період від найдавніших часів до V ст.н.е.**

План лекції:

- 1. Предмет та завдання економічної історії.**
- 2. Періодизація та основні риси господарства первісного суспільства.**
- 3. Господарство та соціально-економічні відносини у країнах Стародавнього Сходу.**
- 4. Економічні причини розквіту та занепаду країн античного світу.**

1. Предмет та завдання економічної історії

Економічна історія (історія народного господарства) — важлива гуманітарна дисципліна. Вона вивчає господарську діяльність людства в історичному розвитку; основні явища і процеси матеріального виробництва; діяльність економічних організацій і установ; економічну політику провідних держав світу і України; досліджує загальні закономірності економічного життя, а також його особливості і окремих країнах.

Формування в Україні ринкової економіки передбачає необхідність приведення структури, господарського механізму, організаційних інституцій у відповідність до найважливіших тенденцій світового економічного розвитку. Подібний перехід є неможливим без усвідомлення та широкого використання світогосподарських зв'язків, величезного досвіду, нагромадженого людством у раціональному використанні матеріальних, фінансових, трудових та інших ресурсів.

Роль історичного аспекту в системі економічних наук дуже велика. Адже досліджуючи ті чи інші суспільні явища, ми зобов'язані

не тільки дати їхні основні характеристики, але й, що особливо важливо, передбачити їхню еволюцію. А це можливо зробити тільки з урахуванням попереднього розвитку даного явища, що базується на певних історичних закономірностях.

Слід зауважити, що значення історико-економічного дослідження проявляється не тільки у виявленні суспільно-економічних закономірностей історичного розвитку, але й у конкретних випадках господарської практики.

2. Періодизація та основні риси господарства первісного суспільства

Первісна доба — найтриваліша в історії людства. Вона існувала від появи перших людей до виникнення стародавніх цивілізацій (IV—III тис. до н. є.). Первісне суспільство поділяється умовно на кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-бронзовий і залізний віки. Кожному із цих етапів світової історії були притаманні певні риси, особливості, здобутки матеріальної культури, заняття та знаряддя праці.

Так, *палеоліт* (давній кам'яний вік) був найдовшим періодом. Для нього були характерними примітивні знаряддя праці, збиральництво, мисливство, рибальство як основні види господарювання, що свідчило про привласнювальний характер цієї епохи. У цей час людина навчилася видобувати і підтримувати вогонь — одне з найвизначніших її досягнень. З'явилися постійні житла. Палеоліт збігається із найважчим в історії людства льодовиковим періодом.

У *мезоліті* (середньому кам'яному віці) вдосконалювалися знаряддя праці первісних людей. Були винайдені лук і стріли. З'явився найдавніший транспорт — водний (плоти, човни).

Під час перехідного періоду від мезоліту до неоліту (протонеоліт) зароджуються відтворюючі форми господарювання у тваринництві. Першими прирученими тваринами були собака, свиня і бик. Виникають землеробство, перші постійні поселення людей.

Для *неоліту* (новий кам'яний вік) притаманне утвердження відтворювальних форм господарювання. Відбувається «неолітична революція». Відтворююче господарство стає домінуючим. Основні заняття людей — землеробство, тваринництво, гончарство та інші.

Згодом з'являється наземний транспорт — віз, сани. Худоба використовується як тяглова сила. Формується система обміну.

Визначальними рисами *мідно-бронзового віку* були: існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток орного землеробства, тваринництва, посилення поділу праці на землеробство, скотарство, ремесло. Обмін набуває постійного характеру, стає регіональним.

Ранній залізний вік характеризувався співіснуванням бронзових і залізних знарядь праці. Відбувається перехід від мотики до сохи та плуга, з'являються залізні ножі, серпи, лемеші, круглі жорна. Бурхливо розвиваються ремесла — ковальство, гончарство. Зростає продуктивність сільського господарства, розвивається птахівництво. Для раннього залізного віку характерний швидкий розвиток торгівлі.

У цілому господарство первісної доби мало натуральний характер. Головною господарською формою цього часу була *громада* — колектив із повною або частковою спільною власністю на засоби виробництва та узвичаєними формами самоуправління.

Вдосконалення знарядь праці, суспільний поділ праці, а також торгівля привели до розпаду первісної господарської системи. Відбувається поступовий перехід від родової до сусідської, територіальної громади. Створюються передумови для виникнення державних утворень — центрів світової цивілізації.

3. Господарство та соціально-економічні відносини у країнах Стародавнього Сходу

До країн Стародавнього Сходу відносяться Стародавній Єгипет, державні утворення Межиріччя (Шумер, Ур, Вавилонське царство), Стародавня Індія, Китай та інші.

Господарство перших цивілізацій в історії людства мало багато спільних рис, разом з тим відзначалося певними особливостями, що відрізняли їх від країн античного світу (Стародавня Греція та Рим), які виникли і розвивалися на господарській та духовній основі Сходу, але значно пізніше.

Країни Стародавнього Сходу були розташовані у вигідних географічних та кліматичних умовах. Саме ці обставини сприяли інтенсивному розвитку землеробства на високоурожайних поливних

землях долини річки Ніл у Єгипті. Єгиптяни винайшли соху, навчилися виливати з міді ножі, сокири, наконечники стріл, посуд. Проте найбільшим їхнім господарським досягненням стала зрошувальна система землеробства, яка перетворила Єгипет у могутню централізовану державу, квітучий оазис світу. Згодом стародавні єгиптяни навчилися виплавляти бронзові вироби, виробляти тонке лляне полотно, прикраси з золота і срібла. Особливо високого рівня розвитку досягли обробка каменю і будівельна справа, свідченням чого є єгипетські піраміди, інші архітектурні пам'ятки, які збереглися до наших днів.

Оскільки на півночі Єгипту переважало тваринництво, а на півдні землеробство, то між цими регіонами велася жвава торгівля.

Згодом у торгівлю з Єгиптом були залучені сусідні держави та народи. Єгипетські купці торгували зерном, золотом, сріблом, міддю, оловом, шкурами, слоновою кісткою, деревиною. У країні існували невідомі ринки, де вільно купували і продавали рабів.

До країн східного рабства, а саме так називають історики країни Стародавнього Сходу, належали також державні утворення Межиріччя (Месопотамії). У долинах рік Тигр і Євфрат місцеві жителі успішно займалися землеробством, споруджували греблі, канали, інші іригаційні споруди. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами тут були ячмінь, просо, льон, горох, цибуля, часник, огірки, виноград, яблуні. Зростання сільськогосподарського виробництва стимулювало розвиток ремесел і торгівлі. З ремісничих професій поширеними були каменярі, теслярі, ковалі, металурги, пекарі. У часи існування могутнього централізованого Вавилонського царства значного розвитку набула зовнішня та внутрішня торгівля. Вавилонські купці вивозили фініки, інжир, зерно, вовну, ремісничі вироби, а ввозили рабів, предмети розкоші, ліс, метали, камінь. Як свідчить кодекс законів царя Хаммурапі, у Вавилонському царстві існувало лихварство.

Землеробство високого рівня, а також тваринництво були основними видами господарської діяльності в Стародавньому Китаї та Індії. У долинах рік Інд і Ганг в Індії та Хуанхе і Янцзи у Китаї зрошувальне землеробство зародилося вже у IV тис. до н.е. На високоурожайних полях землероби збирали по два рази на рік урожаї бавовни, цукрової тростини, рису, пшениці, проса, льону та інших культур. Високого рівня розвитку досягли ремесла — ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа тощо. Бурхливо розвивалася

торгівля, яка мала регіональну спеціалізацію.

Для суспільно-економічного устрою країн Стародавнього Сходу характерним було так зване *східне рабство*. Особливість його полягає у тому, що основною продуктивною силою суспільства тут були селяни-общинники, землероби, а також вільні ремісники. Раби становили незначний відсоток населення, належали в основному державі, використовувались як домашня прислуга в господарствах царів, деспотів, численних чиновників, при храмах.

Рабів використовували також на будівництві пірамід, храмів, доріг, палаців, іригаційних споруд. Лише частково рабська праця використовувалася для обробки землі, як правило, в системі царського і храмового господарства. Головними джерелами рабства були війни, піратство, заборгованість селян общинам.

Отже, в країнах Стародавнього Сходу рабство мало патріархальний характер, сільська община була домінуючою в економіці цих країн.

4. Економічні причини розквіту та занепаду країн античного світу

Стародавня Греція

У першій половині I тис. до н. е. колись могутні Вавилонське царство та Єгипет внаслідок внутрішніх та зовнішніх обставин занепадають. У світовій історії розпочинається новий період, відомий під умовною назвою античний (давній). В авангард світового прогресу стає Стародавня Греція, яка була розташована на межі трьох континентів — Європи, Азії та Африки, що сприяло взаємодії різних культур. Через Середземне та Чорне моря проходили важливі торговельні шляхи. Греція, маючи зручні бухти, прекрасні кліматичні умови, значні природні багатства, вбирає матеріальні, духовні, інтелектуальні здобутки різних культур і цивілізацій.

Численні острови, оточені гірськими хребтами, затоки і гавані визначали відокремленість, автономію економічного життя грецьких общин. Внаслідок цього антична громада, на відміну від східної сільської громади, виступала в основному як місто (поліс). Саме це зумовило перевагу грецького міста над селом. Сільське господарство, внаслідок гострої нестачі землі мало другорядне значення.

Грецькі поліси становили окремі держави, центром кожної з яких було місто, оточене муром, йому належали навколишні долини чи острови. Формування грецьких міст-полісів розпочалося у VIII—VI ст. до н.е. Згодом такі міста як Афіни, Мілет, Корінф, Халіке та інші, перетворилися у важливі ремісничо-торговельні центри, стали осередками політичного, культурного життя Греції. Значне місце в господарстві країни займали **ремесла**, виплавлення металів зокрема. Грецькі тканини, одяг мали попит далеко за межами країни. Військова могутність Афін привела до розвитку кораблебудування, яке було під контролем держави.

Особливо успішно в Стародавній Греції розвивалися будівельна справа, обробка каменю, завдяки чому міста країни перетворилися у прекрасні ансамблі архітектурних шедеврів — храми, палаци знаті, театри, стадіони, інші громадські споруди, які вражали світ своїми завершеними формами. Розвиток ремесел привів до спеціалізації виробників. Стали спеціалізованими окремі міста-держави.

Повільніше розвивалося **сільське господарство**. Греки спеціалізувалися на вирощуванні пшениці, ячменю, розведенні садів, виноградників, маслинових гаїв. Маслинова олія використовувалася у харчуванні, парфюмерії, для освітлення, а також була головним експортним товаром. В Єгипет, Рим та Причорномор'я вивозилось вино. Приміські селяни займалися городництвом, бджільництвом. Добре розвивалося тваринництво.

У IV ст. до н. е. греки удосконалили агротехнічні прийоми в землеробстві. Вводилося трипільля, ширше застосовувалися добрива, використовувалася борона з дерев'яними зубами, молотильна дошка тощо. З'явилися наукові трактати з сільського господарства.

Перенаселення Греції і гостра нестача землі у VIII — VI ст. до н. е. зумовили **колонізацію** та утворення грецьких міст-колоній на берегах Мармурового, Чорного та Егейського морів, на південному узбережжі Апеннінського півострова, в Сицилії та, Північній Африці. Міста-колонії стали центрами торгівлі греків із сусідніми народами.

Широкого розвитку набули в Стародавній Греції **торгівля і товарно-грошові відносини**. Великі міста країни, перш за все Афіни, Пірей та інші, стали центрами середземноморської торгівлі, транзитною базою між різними регіонами. Внутрішня сухопутна торгівля була менш розвиненою. Торгівля зосереджувалася в руках купців, які були власниками великих складів, кораблів. Грошовий обмін здійснювали лихварі, які володіли обмінними пунктами —

трапезами. Поступово вони ставали крупними банкірами, посередниками у торгових операціях, власниками значних капіталів. Наявність великої кількості міст-держав, кожна з яких мала свої гроші, гальмувала розвиток товарно-грошових відносин у Греції.

Однією з основних причин розквіту Стародавньої Греції було широке використання праці величезної кількості рабів. Джерелами рабської праці були постійні війни, які проводила Греція із сусідніми народами, мало місце боргове рабство. Праця рабів використовувалася в різних сферах матеріального виробництва. Більшість рабів працювали в копальнях, каменоломнях, на будівництві доріг. У Греції були й привілейовані раби — учителі, лікарі, купці, ремісники, поліцаї. Деякі філософи, поети були рабами. Рабів використовували як прислугу в домашньому господарстві знатних людей, незначна кількість їх була зайнята в сільському господарстві. Лише деяким із рабів (купцям, ремісникам) дозволялося мати сім'ї. Експлуатація рабів сприяла досягненню високого економічного і культурного розвитку держави. Отже, в *античному рабстві*, на відміну від східного, рабська праця стала основною продуктивною силою суспільного виробництва.

Однак поступово продуктивність невільницької праці падала. З'явилися цілі покоління людей, які народилися, жили і працювали в умовах рабства. Такі люди не хотіли і не могли ефективно працювати. Це стало особливо відчутним, коли Греція почала зазнавати поразок у війнах, внаслідок чого припинився приплив нових рабів. Нескінченні конфлікти між грецькими містами, боротьба демосу з аристократією, рабів з рабовласниками паралізували економічне життя країни.

У 338 р. до н. є. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н. є. Балканський півострів став легкою здобиччю Римської держави.

Античний Рим

Історія Стародавнього Риму — одна з найцікавіших сторінок розквіту і занепаду рабовласницького господарства, яке досягло класичних (завершених, найповніших) форм. В економічному житті Стародавнього Риму вирішальна роль належала *сільському господарству*. Юридичним власником землі виступала держава. Проте з часом відбувався процес передачі її у приватну власність — патриціям (сенаторам, консулам, трибунам, квесторам), а також вершникам (заможним людям, які займалися торгівлею, лихварством

тощо). Форми земельної власності пройшли складну еволюцію від вілли (земельного маєтку площею 25—100 га) до величезних латифундій з десятками тисяч гектарів землі і на початку нашої ери трансформувалися у невеликі ділянки землі (парцели), які надавалися колонам — землеробам, вільновідпущеним рабам та іншим дрібним власникам на основі оренди. Право приватної власності на землю гарантувалося римським законодавством («Закон XII таблиць») та державою.

Сільське господарство було багатогалузевим. У Римській державі провідна роль належала виноградарству, городництву, садівництву. Успішно розвивалося тваринництво, птахівництво, вирощувалися зернові культури (пшениця, ячмінь, просо, овес), а також технічні (льон, коноплі).

Значну роль у господарстві відігравали території, завойовані Римом внаслідок тривалих воєн в Малій Азії, на африканському континенті, в інших регіонах світу. Експропрійовані землі оголошувалися державними і передавалися римській знаті, ветеранам воєн, здавалися в оренду.

Впродовж існування Стародавнього Риму сільськогосподарські знаряддя праці та агротехніка постійно вдосконалювалися і досягли високого рівня. В I ст. н. е. римляни використовували не тільки косу, серп, а й жатку з широким захватом, колісний плуг, мінеральні добрива, водяний млин, мали досконалу іригаційну систему зрошення полів. Успішно розвивалася агротехнічна наука. У трактаті Луція Колумелла «Про сільське господарство», в працях інших мислителів викладалися раціональні способи господарювання на землі.

Значних успіхів було досягнуто в *ремеслі*. Археологічні знахідки свідчать про його високий розвиток і професійну майстерність римських ремісників. Міські фортеці, храми, палаци, громадські споруди, водопроводи, лазні, каналізація, іригаційні системи вражали сучасників своєю досконалістю. Відомими далеко за межами Римської держави були зброярі, які виготовляли найсучаснішу зброю (мечі, шоломи, щити тощо). Римська держава славилася будівництвом та утриманням доріг (деякі з них збереглися до наших днів), які зв'язували Рим із провінціями. Успішно розвивалося суднобудування. Високого рівня досягла технологія виплавки металів, виготовлення різних предметів з міді, бронзи, заліза та благородних металів. Обробка каменю, граніту, мармуру, а також

різьба по них були предметом гордості римських майстрів.

Ремесло Стародавнього Риму мало географічну та галузеву спеціалізацію. Місто Капуя було відоме виготовленням світильників, інших побутових товарів. Керамічними виробами та вишуканим посудом славився Аррецій. У містах Падуя, Мілан, Парма виготовляли дахівку, посуд, вовняні тканини. Компанійські міста спеціалізувались на виробництві скла. Рим був відомий текстильними та шкіряними товарами.

Розкопки м. Помпеї, знищеного виверженням вулкану Везувій (79 р. н. е.), дають реальну картину ремісничого розвитку римської держави. У місті була велика кількість майстерень, в яких виготовляли вовняні тканини, лампи з бронзи і глини, залізні та скляні вироби, різноманітні інструменти — хірургічні, ковальські, столярні, слюсарні тощо. У Помпеї археологи виявили ювелірні, парфюмерні, скульптурні майстерні.

Особливістю ремісництва Стародавнього Риму було колегіальне об'єднання майстрів-виробників за професіями. У II—III ст. н. е. ремесло римських провінцій своєю майстерністю переважало над загальнодержавним.

У Римській державі успішно розвивалася *торгівля*, яка приносила більше прибутків, ніж ремесло. Добре розвинутою була внутрішня торгівля, зосереджена в містах на місцевих ринках, які згодом стали спеціалізованими. Поступово в містах сформувалися великі ярмарки. Після об'єднання під владою Риму всього Середземномор'я успішно розвивалася зовнішня торгівля. Цьому сприяли також географічний поділ праці, успіхи у кораблебудуванні та будівництві доріг, спеціалізація виробництва та розвиток товарно-грошових відносин. Надзвичайно активною була морська та караванна торгівля з провінціями. З Сирії привозили дорогі тканини, скло, ювелірні вироби; з Єгипту — лляні тканини, пшеницю, папірус; з Північної Африки — пшеницю, диких звірів, слонову кістку, золото; з Іспанії — срібло, олово, залізо, мідь; з Галлії — виноград, вино, кераміку; з Германії, Британії — рабів. Незважаючи на складні умови (піратські напади, розбій), успішно розвивалася торгівля Риму з Індією та Китаєм. Поступово римські купці проникли на північ Європи. В III—IV ст. н. е. в обмін з Римом втягуються народи Північного Причорномор'я, в т. ч. й України. Торгівля сприяла впливу високорозвинутої римської культури на тогочасний світ.

У Стародавньому Римі існувала досить розвинута *грошова*

система. Наслідуючи греків, римляни відливали мідні монети. Однофунтова монета називалася асом, 1/2 фунтова — сомісом, 1/12 — унцією. Поруч з римськими використовувалися срібні монети — драхми грецької чеканки з римською печаткою. В III ст. до н. е. з'явився римський срібний денарій вартістю 10 асів. Найпоширенішою грошовою одиницею був сестерцій, який дорівнював 2,5 асам. В останній період існування Римської держави в обіг були введені золоті монети — ауриси та соліди.

Рим поступово перетворився у світовий центр грошових операцій. Успішно розвивалася банківська справа. Римські банкіри виступали торговельними посередниками, здійснювали всі грошові операції, використовували чеки, переказні векселі, відкривали безготівкові, поточні, активні і пасивні рахунки.

Розвиток товарно-грошових відносин сягнув найвищого рівня в I—II ст. н. е. Попит на гроші постійно зростав, вони ставали потрібні всім категоріям населення, що підлягало оподаткуванню і змушене було сплачувати грошові податки. Фінансова система Риму була добре розвинена і трималася на експлуатації римських провінцій, в першу чергу неіталійських.

Існує багато економічних та інших причин, які зумовили розквіт античного Риму. Слід виділити деякі з них. Багатство та сила Римської імперії були зумовлені ходом історичного розвитку. Рим підкорив собі Грецію, Єгипет, успадкував їхні культурні доробки. Наступні завоювання ще більше посилили його. Важливе значення мали внутрішні фактори: тривале існування правової системи, республіканського устрою, сильної держави, які гарантували права і свободи значної частини населення, перш за все право приватної власності. Велике значення в житті античного Риму мала освіта та наука, римляни були найосвіченішими людьми тогочасної доби. Не останню роль в економіці Риму відіграла експлуатація рабської сили, що сприяло вивільненню певної частини людей від важкої праці і заняттям їх наукою, освітою, мистецтвом, літературою, поезією.

У III—IV ст. н. е. господарство Стародавнього Риму починає занепадати. **Причиною кризи** стало загострення внутрішніх суперечностей та конфліктів. Вичерпала себе рабовласницька система господарювання. Масові повстання рабів розхитали підвалини Римської імперії. Знизилася продуктивність праці. Дешева, разом з тим малоефективна праця рабів стримувала технічний прогрес. Економічні засади суспільства підривало витіснення з господарського

життя дрібних власників. Різко зросла кількість паразитуючих елементів з вільного населення, з міського плебсу, що вимагало додаткових витрат держави і, як наслідок, посилення податкового пресу.

Криза рабовласницького господарства в аграрному виробництві виявилася у зменшенні площі оброблюваних земель, нерентабельності вілл та латифундій, поширенні екстенсивних форм ведення господарства, його застої. Обмежувалася абсолютна власність рабовласника над рабами. Заборонялося їх вбивати, передавати сільських рабів без землі. Раби дістали право церковного захисту.

Зросло значення невеликих господарств. Провідною формою виробничих відносин у сільському господарстві став *колонат* — латифундії дробили на парцели, до яких стали прикріпляти колонів — дрібних землеробів та рабів, відпущених на волю. Колони займали проміжне становище між вільними і рабами і мали певну зацікавленість у результаті своєї праці.

Економічний занепад охопив також ремесло і торгівлю. Зменшилося населення міст. Ремісники і купці, професії яких стали спадковими, закріплювалися за колегіями, державні замовлення для них стали обов'язковими. Ремесла поступово переміщувалися з міст у села. Ремісничі майстерні виникали у маєтках великих землевласників. Вілли і латифундії перетворювалися на економічно замкнені господарства. Скоротилася зовнішня і внутрішня торгівля, грошовий обіг.

Зазнала краху завойовницька політика Риму, внаслідок чого припинилося регулярне поповнення господарств рабами. Римська імперія об'єднувала різні народи, поступово почав проявлятися сепаратизм провінцій, ними ставало дедалі важче управляти, збирати податки і т. ін. Римська імперія втрачала свою економічну єдність. Постійно посилювався натиск варварів.

Стародавні римляни залишили людству величезну спадщину, якою уміло скористалися перш за все європейські народи. На руїнах Стародавнього Риму виросла згодом європейська християнська цивілізація.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. *Охарактеризуйте основні етапи господарської еволюції первісного суспільства.*
2. *Перелічіть фактори, що обумовили перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства в період первісної доби.*
3. *Які Ви знаєте країни східного рабства? Розкрийте його особливості.*
4. *Які галузі виробництва розвинули стародавні греки? Якого рівня досягли їхня торгівля, фінанси, кредит?*
5. *Назвіть основні причини та наслідки колонізації Стародавньою Грецією нових земель.*
6. *Чому господарство Стародавнього Риму називають класичним?*
7. *Що Вам відомо про римське сільське господарство, ремесло, внутрішню і зовнішню торгівлю?*
8. *Якими були економічні причини занепаду античного рабовласницького суспільства?*

Лекція 2. **Мануфактурний період світової економіки**

План лекції:

- 1. Передумови і наслідки Великих географічних відкриттів.**
- 2. Основні фактори становлення індустріального суспільства. Мануфактури.**
- 3. Промисловий переворот в Англії: передумови, хід, наслідки.**
- 4. Особливості промислового перевороту у Франції.**
- 5. Особливості промислового перевороту у Німеччині.**
- 6. Промисловий переворот у США.**

1. Передумови і наслідки Великих географічних відкриттів

В економічному становленні новоєвропейської та світової макроцивілізації важливу роль відіграли Великі географічні відкриття кінця XV — початку XVI ст. їхньою передумовою була криза левантійської торгівлі, яка виникла після загарбання турками Константинополя у 1453 р. Континентальна торгівля теж занепадає. З XV ст. посилюється попит Західної Європи на благородні метали, екзотичні товари, сільськогосподарську продукцію та деякі види сировини. Відчувалася нестача грошей у товарному обігу. Все це було спричинене збільшенням кількості людей, безпосередньо не пов'язаних із харчовим виробництвом, подальшим соціально-майновим розшаруванням та підвищенням рівня престижного споживання привілейованих та взагалі заможних верств.

Географічні відкриття були підготовлені господарськими і науково-технічними досягненнями. У Європі з'явилися нові типи кораблів (каравели, баржі), зросла їхня вантажність (від 500 до 2000 т), поліпшилися мореплавні характеристики. Було сконструйовано барометр, гідрометр, вдосконалено компас. Був виданий географічний атлас.

Великим географічним відкриттям сприяв розвиток абсолютизму. Європейські монархи прагнули розширення своїх володінь, їм потрібні були великі кошти для утримання війська, чиновників,

двору. До далеких подорожей вабили мотиви навернення невідомих народів до християнства. Географічні пошуки мали велике значення для європейської торгівлі, найголовнішу роль у якій відігравала Індія. Ця країна з найдавніших часів доставляла Європі спеції, ліки, слонову кістку, тканини.

Перші експедиції, що поклали початок Великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави. Успішною була подорож 1497—1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією, у 1492 р. рушив на захід через Атлантичний океан і відкрив Америку. Колумб здійснив ще три експедиції до Америки в 1493—1496, 1498—1500, 1502—1504 рр. Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519—1521 рр.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з Середземномор'я на океан. Зовнішня торгівля у XVI—XVIII ст. стала світовою. З американського континенту в Європу були завезені кукурудза, картопля, тютюн, какао, ваніль, індики. Європа віддячилася Новому Світові збіжжям, овочами і фруктами, різного роду тваринами. Почалося формування світового ринку, складної макроцивілізаційної системи, основою якої була новоевропейська цивілізація, і в яку поступово втягувалася Америка, Східна Європа з підвладними Росії просторами Євразії та африканський континент.

Небачений приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін. Вона почалася насамперед в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота і срібла. Зросли ціни на товари в Іспанії, Португалії у 4 рази, а на хліб — навіть у 5 разів, у Франції — в 2,3, а в Англії — у 2,5 рази. Одночасно почалося здешевлення дорогоцінних металів. Внаслідок революції цін найбільше збагатилися купці, що займалися посередницькою торгівлею, збільшилися прибутки промисловців. Прискорився перехід до мануфактурного виробництва.

Одним із результатів Великих географічних відкриттів було створення світової колоніальної системи. Найбільшими колоніальними державами спершу були Іспанія та Португалія. Дещо пізніше у світовий колонізаційний рух вступили Англія, Франція й

Нідерланди, поступово перетворюючись у могутні колоніальні імперії. Нещадне пограбування колоніальних народів привело до нагромадження величезних багатств у країнах Західної Європи.

2. Основні фактори становлення індустріального суспільства. Мануфактури

Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як розвиток товарного господарства; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення; перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу; використання найманої робочої сили тощо.

Значну роль у занепаді феодального господарства та становленні індустріального суспільства відіграло мануфактурне виробництво. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI—XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура — підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур — розсіяна (децентралізована) та централізована.

Розсіяна мануфактура, що розвивалася в основному в XVI — першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Робітники при даному типі виробництва, не дивлячись на їхню просторову відокремленість, були пов'язані поділом праці: одні робили з сировини напівфабрикат, інші доводили його до необхідної кондиції.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва і утвердилася в другій половині XVII ст.

Мануфактури виникали в тих галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI ст. були в суконному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні. Одночасно в промисловості зберігалось ремесло і дрібне товарне виробництво.

Передумови індустріалізації сільського господарства

формувався у трьох основних напрямках: створення буржуазних форм земельної власності, перетворення феодалної ренти на капіталістичну, зростання товарності.

Відбулися значні зрушення в сфері торгівлі, обігу; поглиблювався міжнародний поділ праці, формувався національний, європейський та світовий ринки товарів і грошей. З'явилися монополні торгові компанії, вдосконалилися товарні біржі. Панівну роль відігравали Голландія і Англія. Європейські феодалні країни практично були вилучені зі світового ринку і перетворилися на країн-продавців продукції своїх аграризованих економік.

Значну роль у процесі генезису індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах, Англії, Північній Америці, Франції.

3. Промисловий переворот в Англії: передумови, хід, наслідки

Промисловий переворот — це перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва. Важливою складовою промислового перевороту було впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які замінили ручну працю людей; парових двигунів; створення самостійної машинобудівної галузі.

Промисловий переворот — це світовий процес. Для нього були характерними як загальні закономірності, так і специфіка та особливості у кожній окремо взятій країні.

Батьківщиною першого промислового перевороту була Англія в останній третині XVIII — середині XIX ст. Соціально-економічні передумови для його здійснення визріли в цій країні у середині XVIII ст. Важливим чинником промислового перевороту стала буржуазно-демократична революція середини XVII ст., яка ліквідувала основні перепони розвитку підприємництва, розчистила шлях для становлення індустріального суспільства.

Цьому сприяв і аграрний переворот XVI—XVII ст., внаслідок якого прискореними темпами розвивалося високотоварне, базоване на фермерській основі, сільське господарство. Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру.

Поширилася сівозмінна система, травосіяння. Широко застосовували парові плуги, машини, дренажні роботи, використовували мінеральні добрива. Аграрні зрушення сприяли вивільненню великої кількості людей і створили резерв дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості.

До другої половини XVIII ст. в Англії завершилося формування нації — важливого політичного чинника, який мав великий вплив на становлення економічної основи цивілізації нового типу. У цей же час у країні відбулося становлення єдиного національного ринку, який стимулював розвиток господарства в цілому.

Зовнішньоекономічні передумови промислового перевороту в Англії полягали у безоглядному пограбуванні колоній. На кінець XVIII ст. Англія перетворилася у найбільшу морську і колоніальну державу світу. Величезні прибутки, які забезпечувалися пануванням у світовій торгівлі, використанням незліченних багатств Північної Америки, Індії та інших колоніальних володінь, вкладалися в англійську промисловість.

Надзвичайно сприятливими для промислового перевороту було географічне розташування Великобританії та природноекономічні умови країни — водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди та вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості.

Зовнішньоекономічні умови — постійний попит в Європі на англійські вироби, викликаний безперервними війнами, забезпечував їм ринок збуту і теж сприяв здійсненню промислового перевороту. Не останню роль в цьому відіграла і політика протекціонізму та меркантилізму, яку проводив англійський уряд.

Важливим фактором промислового перевороту був вихід на якісно новий технічний рівень англійської бавовняної промисловості, що забезпечувався поступовим впровадженням у текстильне виробництво нових машин і механізмів.

Механік Джон Кей у 1733 р. удосконалив ткацький верстат «летючим човником». Винахідником — ткачем Джеймсом Харгривсом у 1764 р. була винайдена механічна прядка «Дженні», на якій можна було працювати з 16—18 веретенами. В останній третині XVIII ст. С. Кромптон створив «мюль-машину», яка базувалася на принципах роботи прядки «Дженні», але виготовляла тонку і міцну бавовняну пряжу. Вона поширилася у виробництві і стала технічною основою механізованого прядіння.

Процеси ткацтва деякий час відставали від механізованого прядіння, але ця невідповідність була ліквідована винаходом механічного ткацького верстата Е. Картрайта у 1785 р. Він заміняв роботу 40 ткачів. Так в англійській промисловості з'явилися перші машини і фабрики. У 60—80-х рр. XVIII ст. вони з'явилися в інших галузях промисловості.

Епохальне в історії промисловості значення мали винаходи шотландського механіка Джеймса Уатта, який у 1769 р. винайшов першу парову машину. У 1782 р. Дж. Уатт удосконалив її, і з цього часу парова машина стала основним джерелом енергії британської текстильної промисловості. Це дало змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідувало залежність від водяного двигуна, відкрило для промисловості нові регіони країни. Невдовзі, після відкриття заводу парових машин (неподалік Бірмінгема), парові машини почали застосовуватися у різних галузях промисловості. У 1820 р. у Великобританії працювало 320 парових машин Дж. Уатта, їхня кількість та потужність постійно зростала.

Застосування машин прискорило розвиток металургії, вугільної промисловості. Виникло машинобудування, основу якого склали винахід і широке застосування токарного верстата та свердлильної машини. Зростання промислового виробництва зумовило появу нових досконаліших та швидкісніших транспортних засобів. Наявність парової машини зробила можливим її застосування на залізничному і морському транспорті. У 1812 р. в Англії пущено пароплав на р. Клайд. У той же час розпочалися експерименти на залізницях. Р. Тревтик збудував декілька моделей парових візків. Продовжив його пошуки Дж. Стефенсон, який створив самохідну паросилову установку на основі стаціонарної парової машини. Локомотив Стефенсона у 1829 р. пройшов перші випробування і розвивав швидкість 22 км/год. У 1830 р. була збудована перша в Англії та світі залізниця, яка з'єднала Манчестер і Ліверпуль та мала велике господарське значення. Будівництво залізниць викликало докорінні зміни в економіці Англії, створивши стабільні комунікації між різними районами та галузями промисловості. Промисловий переворот змінив економічну географію Англії. Виникли нові промислові райони, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів і продуктів. Значно зросли обсяги промислового виробництва. На середину XIX ст. Англія перетворилася у «майстерню» світу, виробляючи близько половини світової

промислової продукції, і зайняла виняткове становище в світовому господарстві й міжнародній політиці.

Промислово-торговій гегемонії Англії сприяла економічна політика держави. До 40-х рр. ХІХ ст. , коли індустріалізація ще не була завершена, в Англії панували високі митні збори на іноземні товари. Коли ж англійська промисловість настільки зміцніла, що перестала боятися іноземної конкуренції, буржуазія проголосила необмежену свободу торгівлі — так зване фрітредерство (від «фрі тред» — вільна торгівля). Його суть полягала в повному звільненні від мита майже всіх товарів, що завозилися в Англію, і була розрахована на взаємне сприяння, тобто зустрічну відміну чи значне скорочення мита на ввіз англійських товарів в інші країни. Це забезпечувало Англії як вільний збут за кордоном своїх товарів, так і дешеву імпортовану сировину та продовольство.

Перемога машинного виробництва в Англії дала поштовх до формування соціальної структури індустріального суспільства. Промисловий пролетаріат становив 45,5% зайнятого населення. Урбанізація перетворила Великобританію на країну міст і фабричних поселень. На кінець ХІХ ст. у містах проживало майже 75% населення.

4. Особливості промислового перевороту у Франції

Промисловий переворот у Франції мав свої особливості і специфіку. Він розпочався пізніше, ніж в Англії, і був затяжним. На думку деяких вчених, у т. ч. французьких, велика демократична революція 1789—1794 рр. негативно вплинула на хід економічного розвитку країни. Незважаючи на проголошені свободи, у країні тривалий час панував економічний хаос та дезорганізація, що дало підстави французькому вченому М. Леві-Лебуайє вважати революцію в економічному плані «національною катастрофою».

Перші машини тут з'явилися ще в кінці ХVІІІ ст., але не мали широкого застосування. Промислове піднесення відбулося у 1805—1810 рр. в часи правління Директорії та Наполеона, які активно підтримували промисловість і торгівлю. У цей же час у Франції знайшли поширення англійські винаходи. Особливу роль у текстильній галузі промисловості відіграли верстат Жаккара,

створений у 1804—1808 рр., який виготовляв тканини з візерунком, та машини Жирара (1810 р.), що здійснювали хімічно-механічну обробку льону. Щоправда, ці винаходи поширилися у французькій текстильній промисловості лише у 40-х рр. У цілому інженерно-технічна думка у Франції відставала від англійської.

Континентальна блокада Англії, яку проводив Наполеон у 1806 р., закрила французький і європейський ринки для англійських промислових товарів, створила великі економічні труднощі для Англії. Вона прискорила становлення і розвиток деяких галузей французької промисловості (суконної, хімічної, металообробної). Проте ті галузі промисловості, які працювали на колоніальній сировині (бавовняна, цукрова), переживали занепад. У цілому прагнення Наполеона створити умови для панування французької промисловості на континенті негативно позначилися на ході промислового розвитку. Франція на довгі роки була позбавлена англійських машин, металовиробів та вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів. Сільське господарство Франції втраждало через припинення експорту зерна, вин та інших продуктів. Континентальною блокадою були невдоволені союзники Наполеона.

На другому етапі промислового перевороту (1815—1848 рр.) хід економічного розвитку Франції прискорюється. Зростають темпи механізації виробництва. Розвивається текстильна, металургійна, поліграфічна, керамічна та інші галузі промисловості. У 20-х рр. зароджується французьке машинобудування. За обсягом виробництва промислової продукції в середині XIX ст. Франція займала друге місце у світі після Великобританії. Однак її технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися низькими. У Франції зберігалися невеликі мануфактури та дрібне кустарне виробництво. Такий стан деякі історики пояснюють антикапіталістичною атмосферою французького суспільства, характером підприємця: дрібного ділка, людини консервативної, обережної. Торгово-промислова буржуазія не мала достатнього впливу на формування державної політики. Уряд ігнорував її інтереси.

Вже на етапі промислового перевороту у Франції сформувалася фінансова буржуазія, яка відігравала значну роль в державі, зате мало опікувалася розвитком промисловості. Вона збагачувалася за рахунок лихварства, фінансових та біржових спекуляцій. Грошовий капітал зростав швидше, ніж промисловий.

У Франції XIX ст. повільними темпами зростало населення;

попит на товари і продукти залишався низьким. Ця негативна тенденція поглиблювалася відносинами на селі, складною та суперечливою структурою аграрного сектора економіки країни. У сільському господарстві Франції домінували дрібні селянські господарства, які із зростанням сільського населення все більше подрібнювалися. Переважання дрібних селянських господарств стримувало капіталістичний розвиток французького села. Навіть незважаючи на державну митну політику, яка більше сприяла аграріям, ніж підприємцям, і тим самим гальмувала розвиток промисловості, рівень розвитку сільського господарства порівняно з іншими європейськими країнами залишався низьким.

Третій етап промислового перевороту у Франції відбувся після революції 1848—1849 рр. і тривав до кінця 60-х рр. У цей період фабрично-заводське виробництво охопило більшість галузей промисловості. Загальний обсяг промислової продукції за 1851—1865 рр. зріс майже вдвічі. Кількість парових двигунів у промисловості й транспорті збільшилася з 7,7 до 27,8 тис. Довжина залізниць досягла 17,4 тис. км.

За прикладом Англії було проголошено свободу торгівлі, ліквідовано обтяжливі мита. Успішно розвивалася кредитна справа, а біржа, банки і акціонерні товариства досягли небувалої сили і значення. Такі успіхи у розвитку економіки країни були досягнуті завдяки зваженій ліберальній політиці Наполеона III та його уряду.

Отже, в результаті промислового перевороту французька економіка остаточно перейшла на шлях індустріального розвитку. Однак на відміну від Англії у господарстві Франції значну роль відігравало лихварство.

5. Особливості промислового перевороту у Німеччині

Німеччина вийшла на шлях капіталістичного розвитку пізніше, ніж Англія та Франція. Промисловий переворот тут розпочався лише в 30-х рр. XIX ст. і тривав до 70-х рр. Найважливішою причиною такого відставання була наявність феодальних середньовічних порядків у сільському господарстві, збереження цехів у промисловості та політична роздробленість країни.

На відміну від Англії та Франції, становлення суспільства нового

типу в Німеччині відбувалося не революційним, а еволюційним шляхом. Середньовічні порядки — панування феодалного землеволодіння та повинності селян ліквідовувалися поступово, шляхом реформ. Навіть після революції 1848 р. у Німеччині зберігалася феодална монархія і політична та економічна влада великих землевласників-юнкерів. Щоправда, монархія стала обмеженою, і деякі політичні права отримала національна буржуазія.

Запізнення промислового перевороту було зумовлене ізоляваністю країни від світових торговельних шляхів, відсутністю власного флоту. Політично розділені німецькі держави будували свою власну економічну політику. Кожна з них мала власні гроші, метричну систему, митні кордони і норми господарського законодавства, які гальмували створення єдиного національного ринку. Основні промислові райони країни — Прусько-Сілезький, Саксонський і Рейнсько-Вестфальський — були економічно слабо зв'язані між собою.

У Німеччині довгий час панувало середньовічне ремісниче виробництво, основною формою якого були цехи. Мануфактури з'явилися у кінці XVIII ст. і були розташовані, як правило, у сільській місцевості. Панування міських цехів було підірване німецьким законодавством лише у 60-х рр. XIX ст. Ремісниче виробництво було малоефективним. Промислова продукція не була конкурентоспроможною на зовнішньому ринку. Більше того, внутрішній ринок країни заповнили дешеві вироби французької та англійської фабрично-заводської промисловості. Німеччина в першій половині XIX ст. була аграрним придатком промислово розвинутих Англії та Франції.

Перші парові машини в німецькій промисловості знайшли застосування у 30-х рр. XIX ст. Проте їх було небагато — у 1837 р. у промислово розвинутій Сілезії працювало всього 8 парових двигунів (у той же час на бавовняних фабриках Ланкашира (Англія) діяло 714 парових двигунів).

Промисловий переворот прискорюється у 50—60-х рр., коли німецька промисловість переходить від мануфактурної стадії до фабрично-заводської. Впродовж 60-х рр. різко збільшується загальна потужність парових двигунів. Особливо високими темпами розвивається важка промисловість.

Особливістю запізненого промислового перевороту в Німеччині було те, що він базувався на основі вітчизняного машинобудування,

на власних інженерно-технічних досягненнях. У Німеччині відразу будувалися величезні на той час машинобудівні підприємства, оснащені найновішим обладнанням. Саме це забезпечило небачені у XIX ст. темпи промислового виробництва. Структура німецької фабричної промисловості теж вигідно відрізнялася від англійської та французької. У Німеччині було здійснено ряд винаходів (барвники), внаслідок чого почала успішно розвиватися хімічна промисловість.

Для розвитку аграрних відносин у Німеччині характерною була поступова ліквідація феодално-кріпосницьких відносин, яка затягнулася до 80-х рр. XIX ст. Індустріалізація сільського господарства тут також відбувалася повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості. Факторами, що стримували цей процес, були обезземелення і малоземелля більшості селян, їхня низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість.

Боротьба за об'єднання Німеччини та підготовка до війни із Францією стали важливим стимулом промислового зростання країни у 50—60-х рр. У зв'язку з цим прискореними темпами розвивалася воєнно-промислова база, в якій особливу роль відігравали сталеплавильні, артилерійські заводи Круппа (Рейнська область). Велике значення надавалося залізничному будівництву, яке набуло загальнонаціонального характеру, ліквідувало економічну розрізненість країни, сприяло консолідації внутрішнього ринку.

Господарському піднесенню та прискоренню промислового перевороту сприяв також митний союз німецьких держав (1867 р.), який очолювали союзна митна рада і митний парламент. Ця господарська організація значною мірою спричинила пізніше політичне об'єднання держави.

6. Промисловий переворот у США

Поява у Північній Америці сильної самостійної держави створила сприятливі умови для економічного зростання. Промисловий переворот розпочався у північних штатах в останньому десятилітті XVIII ст. Його особливість полягає у відсутності тих докапіталістичних пережитків, які мали місце у країнах Західної Європи, цехових порядків зокрема. Здійсненню промислового перевороту сприяло вигідне територіально-географічне розташування

країни. Створення незалежної держави давало змогу американцям відмежуватися від боротьби Англії та Франції за гегемонію у Європі. Більше того, період наполеонівських воєн став «золотим віком» американської торгівлі. Посередництво у торгівлі зброєю, боєприпасами та ін. приносило великі прибутки. Почали розвиватися американські міста — важливі торговельні центри. П'ятий президент США, Джеймс Монро, у славетному маніфесті від 2 грудня 1823 р. заявив, що Сполучені Штати не допустять, аби європейські країни втручалися у внутрішні справи американців. «Америка для американців!» — гасло, висунуте Дж. Молро, яким американці керуються до сьогоднішніх днів. Доктрина Монро сприяла консолідації американської нації, її збагаченню, примусила світ рахуватися з її інтересами.

Важливу роль у здійсненні промислового перевороту відіграє демографічний фактор. Жодна країна світу не знала таких темпів зростання населення. До середини ХІХ ст. кількість жителів США збільшилася у 4,5 рази, в основному за рахунок переселенців із Європи — людей заповзятливих, енергійних, які в першу чергу спричинили економічний поступ США.

Перші прядильні машини у США з'явилися в кінці 80-х рр. Вони були завезені з Англії, незважаючи на заборону вивозу машин і технічних інновацій з боку англійського уряду. Перші парові машини з'явилися в останньому десятилітті ХVІІІ ст. На початковому етапі промислового перевороту вони використовувалися слабо. Більшість текстильних фабрик працювали на енергії води. Саме наявністю дешевої енергії водяних двигунів пояснюється запізніле впровадження парових машин. Промисловий переворот у США відбувався за рахунок європейської робочої сили, інтелекту і капіталів. У цьому теж одна із його особливостей. Однак в американській промисловості з великим успіхом застосовувалися власні оригінальні винаходи — циліндр для механічної набивки тканин тощо. У 1807 р. на річці Гудзон з'явився колісний пароплав, збудований Р. Фултоном, швидкими темпами прокладалися канали, які мали велике господарське значення. Прискорено розвивалася текстильна фабрична промисловість, яка в середині ХІХ ст. за обсягом виробництва поступалася лише англійській. Проте найбільших успіхів США досягли у будівництві залізниць та використанні паровозів. За два десятиліття (1830— 1850 рр.) довжина залізниць зросла у 300 разів.

Розвиток залізничного будівництва сприяв прискореному розвитку металургії, добувної та машинобудівної галузей промисловості. У 40-х рр. широко застосовуються пудлінгові печі. Виробництво чавуну в 1830—1850 рр. зростає у три рази.

Спочатку машинобудування розвивалося повільними темпами. На початку ХІХ ст. американська промисловість працювала в основному на англійських машинах. Проте в середині ХІХ ст. у США вже існували власні машинобудівні заводи. Особливо швидко розвивалося сільськогосподарське машинобудування. У цей же час активно впроваджуються в життя оригінальні досягнення американської інженерно-технічної думки. Серед найвидатніших винаходів того часу були швейна машина Зінгера, ротаційна типографська машина, телеграф Морзе, револьверний, шліфувальний, фрезерний верстати, косарка Маккорміка, комбінована молотилка-віялка Хейрема та багато інших.

Незважаючи на високі темпи промислового розвитку в першій половині ХІХ ст., США залишалися в основному аграрною країною, промисловий переворот завершився лише на Півночі.

Розвиток промисловості гальмували південні штати, в яких панувало рабовласницьке плантаційне господарство. Рабовласництво було основною перепорою на шляху розширення внутрішнього ринку — ринку товарів і робочої сили, освоєння земель Заходу, інтенсивного розвитку сільського господарства.

Суперечності між північними і південними штатами викликали Громадянську війну в США (1861 —1865 рр.), яка водночас була буржуазною революцією. Війна закінчилася перемогою Півночі. Важливими її наслідками було скасування рабства, ліквідація політичної та економічної роз'єднаності США, остаточне завершення промислового перевороту.

Ліквідація рабства в ході Громадянської війни, Акт про гомстеди (поселення), прийнятий у 1862 р., активізували зростання аграрного сектора економіки. Гомстед-акт давав право кожному громадянину США після сплати 10 доларів реєстраційного збору отримати 160 акрів землі, що ставали власністю після п'яти років проживання на ній, обробітку та забудови.

Сільське господарство США мало товарний характер і розвивалося на основі індустріалізації, що забезпечило його переваги в світовому сільськогосподарському виробництві. США стали одними з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок. З

1862 по 1901 р. експорт пшениці збільшився майже у 5 разів, кукурудзи — в 16. Це призвело до європейської аграрної кризи 1875—1896 рр., коли ціни на пшеницю впали майже вдвічі. Завоювання зовнішнього ринку було зумовлено тим, що американський фермер обробляв землю, вільну від ренти, тоді як європейські селяни і фермери були змушені платити значні рентні платежі. На початок ХХ ст. колонізація вільних земель завершилася. Ціни на землю зросли, США в конкурентній боротьбі втратили переваги і, як наслідок, американський експорт значно скоротився.

Отже, завершення в другій половині ХІХ ст. промислового перевороту в провідних країнах світу створило сприятливі умови для їхнього подальшого індустріального розвитку.

Запитання та завдання для самоперевірки

- 1. У чому полягає суть промислового перевороту? Які його наслідки?*
- 2. Якими були особливості промислового перевороту у Великобританії, Франції, Німеччині та США?*
- 3. Складіть порівняльну таблицю ходу промислового перевороту в провідних країнах світу.*
- 4. Як вплинула континентальна ьлокада Англії, яку проводов Наполеон Бонапарт, на економічний розвиток Франції?*
- 5. Назвіть економічні причини і наслідки Громадянської війни у США.*
- 6. Що являє собою Акт про гомстеди? Яке значення він мав для аграрного розвитку США?*
- 7. Поясніть зміст політики протекціонізму, меркантилізму, фрітредерства.*

Лекція 3. Світове господарство у міжвоєнний період

План лекції:

1. Економічні наслідки Першої світової війни
2. План Дауеса та його наслідки
3. Господарство розвинутих країн у 20-ті роки
4. Світова економічна криза 1929—1933 рр.
5. Господарство розвинутих країн світу у 30-х рр.

1. Економічні наслідки Першої світової війни

Перша світова війна тривала з літа 1914 до осені 1918 рр. Вона принесла людству важкі економічні, матеріальні й моральні втрати, численні жертви, призвела до загострення міждержавних економічних відносин. Мілітаризація економіки воюючих країн, їхня господарська замкнутість, заміна ринкових господарських зв'язків неринковими, державне регулювання економіки досягли небаченого рівня.

Основні бойові дії Першої світової війни відбувалися на європейському континенті, де були розташовані головні центри фінансового життя, промислового та сільськогосподарського виробництва.

Сполучені Штати Америки. Вони із запізненням (6 квітня 1917 р.) вступили у війну. Воювали США на боці країн Антанти. Зазнали незначних людських втрат. Підтримували торговельні відносини з усіма воюючими країнами. У зв'язку зі зростаючим попитом на всі види стратегічної сировини — зброю, боєприпаси, продукти харчування, США перетворилися у економічно найрозвиненішу державу світу. Тут сконцентрувалось 1/2 світового запасу золота. Успішно розвивалась промисловість, сільське господарство, фінансово-кредитна система. Із країни-боржника США перетворилися на найбільшого кредитора. Втричі зріс експорт продуктів і товарів. У США продовжувало розвиватися ринкове господарство, на відміну від інших індустриальних країн, в яких

економіка перетворювалася у ринково-регульовану.

Англія. Належала до країн-переможниць, проте війна знесила її економіку, збільшила відставання від США. Англія зазнала значних людських і матеріальних втрат — 1/3 національного багатства. Збільшився державний борг. Світовий фінансовий центр перемістився із Лондона в Нью-Йорк.

Удвічі зменшився експорт товарів, натомість зріс імпорт. Продовжувалося відставання від США у розвитку окремих галузей промисловості, особливо у гірничодобувній, сталеплавильній, текстильній, суднобудівній, обладнання яких було застарілим. Водночас Англії вдалося збільшити свої колоніальні володіння. Вона частково компенсувала свої втрати за рахунок німецьких воєнних репарацій.

Франція ще більше, ніж Англія, постраждала в роки війни. Німеччина окупувала найрозвиненіші промислові регіони Франції. Було зруйновано або вивезено фабрично-заводське обладнання, транспортні засоби. Франція втратила понад 10% працездатного населення, під німецькою окупацією опинилися кращі сільськогосподарські райони. Видатки на війну підірвали стабільність французької валюти.

Разом з тим, під час війни розпочалася індустріалізація економічно відсталих південних районів Франції, що не були окуповані Німеччиною. Тут успішно розвивалася промисловість, будувалися електростанції, військові підприємства. У південних департаментах країни розширювалося сільськогосподарське виробництво. Нестача сировини, енергоресурсів змушували промисловців дбати про інтенсифікацію виробничих процесів, запроваджувати механізацію, нові технології, що пізніше дало позитивні результати.

Японія під час війни зміцнила свій економічний потенціал. Виступаючи на боці Антанти, вона фактично не брала участі у бойових діях. Змогла розширити свої колоніальні володіння, нав'язала невигідні економічно-торговельні умови Китаю. Все це дозволило за роки війни подвоїти промислове виробництво, втричі збільшити експорт промислових товарів у Китай та країни тихоокеанського регіону.

Однак відновлення після завершення війни конкуренції на зовнішніх ринках з боку колишніх союзників по Антанті, економічна криза 1920—1921 рр. та надзвичайно руйнівний землетрус, який завдав великих руйнувань та призвів до загибелі багатьох людей (загинуло 140 тис. чоловік), поставили японську економіку перед цілим рядом серйозних проблем.

Німеччина внаслідок війни опинилася у найважчому становищі. Версальський мирний договір, підписаний між країнами Антанти і Німеччиною 28 червня 1919 р., став справжньою катастрофою для країни та народу. Згідно з договором, Німеччина повертала Франції Ельзас-Лотарингію, значні території поверталися чи передавалися Бельгії, Польщі, Литві, Данії, Чехословаччині. Саарська область переходила на 15 років під управління Ліги Націй, а її вугільні шахти передавалися у власність Франції. Німеччина була позбавлена всіх своїх колоній, її зобов'язали відшкодувати у формі репарацій збитки, завдані урядам і окремим громадянам країн Антанти. Розміри відшкодувань, встановлені спеціальною Репараційною комісією, сягали суми у 132 млрд золотих марок.

Таким чином економіка Німеччини збанкрутувала. Вже за перші два роки після завершення війни держава повинна була виплатити країнам Антанти 20 млрд золотих марок. Оскільки таких грошей Німеччина не мала, то контрибуція сплачувалася паровозами, вагонами, фабрично-заводськими верстатами, автомобілями, сільськогосподарською сировиною тощо. Зазнала краху фінансово-кредитна система. Внаслідок цих явищ різко погіршився життєвий рівень людей. Німеччина опинилася на грані катастрофи.

2. План Дауеса та його наслідки

Становище Німеччини викликало занепокоєння урядів країн Антанти. Саме тому США, Франція, Англія вирішили допомогти в оздоровленні німецької економіки. Цьому сприяло те, що господарство країн Антанти вийшло із кризи, породженої війною, і поступово стабілізувалося. Так, з 1922 по 1929 рр. економіка США невпинно зростала, країна стала процвітаючою. З 1924 р. успішно розвивається господарство Англії та Франції.

Новий репараційний план для Німеччини був розроблений міжнародним комітетом експертів під головуванням Чарльза Г. Дауеса, затверджений 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції представниками країн-переможниць у Першій світовій війні і прийнятий Німеччиною.

Основна мета плану — відновлення промислового потенціалу Німеччини і забезпечення виплат репарацій країнам-переможцям. План, зокрема, передбачав надання Німеччині позики у сумі 200 млн доларів, в т. ч. 100 млн доларів виділяли американські банки. Вважалося, що відбудова, піднесення господарства, оздоровлення фінансів сприятиме регулярній сплаті репарацій Франції та Англії, які, у свою чергу, покриватимуть свою заборгованість США. План Дауеса, між іншим, передбачав, що основна маса німецької промислової продукції повинна спрямовуватися в СРСР, щоб не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом, СРСР повинен був постачати сировину в Німеччину.

План встановлював розміри платежів Німеччини на перші п'ять років по 1—1,75 млрд марок у рік, а потім — по 2,5 млрд марок у рік. Для забезпечення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким держбюджетом, грошовим обігом і кредитом, залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, який очолював генеральний агент з репарацій. Цей пост займав представник США, спочатку О. Юнг, а згодом П. Гілберт.

У зв'язку з прийняттям плану Дауеса, між Францією і Бельгією з одного боку і Німеччиною — з другого, було підписано угоду про припинення окупації Рурського басейну і виведення звідти французьких і бельгійських військ.

План Дауеса діяв до 1929 р. Він відрегулював репараційні платежі, сприяв ввозу іноземного капіталу в Німеччину. До вересня 1930 р. сума іноземних (головним чином, американських) капіталовкладень в Німеччині склала 26—27 млрд марок, а загальна сума німецьких репараційних платежів за той же період — дещо більше 10 млрд марок. Ці капітали сприяли відновленню промислового виробництва, яке вже у 1927 р. досягло передвоєнного рівня. Частка Німеччини у світовому експорті збільшилася з 5,73% у 1924 р. до 9,79% у 1929 р.

Внаслідок виконання плану Дауеса США отримали великі прибутки у вигляді процентів від позик і дивідендів від прямих

інвестицій у промисловість.

3. Господарство розвинутих країн у 20-ті роки

США раніше від інших високо розвинутих країн вступили у період стабілізації, а у 1922—1929 рр. економіка США була на піднесенні. На кінець 20-х рр. тут виробляли майже половину промислової продукції світу, на 10% більше, ніж Англія, Франція, Німеччина, Японія та Італія разом узяті. Важливим поштовхом до зростання виробництва стало поширення конвейерного методу масового виробництва, заміна традиційних видів палива (вугілля) електрикою і нафтопродуктами. Виняткове значення мала стандартизація та уніфікація. Високого рівня досягла механізація виробництва та побуту американців. У країні різко збільшилася кількість автомобілів, з якими почав асоціюватися американський спосіб життя.

У 1922—1929 рр. автомобільні заводи США виготовили (у готовому і незібраному вигляді) понад 39 млн автомашин. Посилена автомобілізація сприяла бурхливому розвитку ряду галузей: будівництва доріг, сфери послуг, туризму та ін.

Інтенсивно розвивалися також машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі. При зменшенні загальної кількості банків (з 30 до 24 тис), їхні капітали збільшились на 21 млрд доларів. Значно зріс експорт товарів, який у 20-х рр. переважав над імпортом. Американські капіталовкладення за кордоном з 1920 по 1931 рр. склали 11,6 млрд доларів, причому 40% від цієї суми припадало на Європу, а 22% — на Латинську Америку.

Економічне піднесення 20-х рр. у США справедливо називають роками «просперіті» — процвітання. Однак у цей же період в економіці почали проявлятися явища, які згодом вилилися у найбільшу в історії США кризу.

Економіка *Англії* на відміну від США розвивалася повільніше. Лише в кінці 20-х рр. було досягнуто передвоєнного рівня розвитку. Ряд галузей промисловості (металургійна, вугледобувна, суднобудівна, текстильна) переживали спад. Держава вкладала значні інвестиції в авіаційну, автомобільну, електротехнічну та деякі інші

галузі, завдяки чому вони успішно розвивалися. Нові галузі давали, однак, всього 10% обсягу промислового виробництва країни. Спостерігалось технічне відставання ряду галузей, що призвело до збільшення собівартості та зниження конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Великобританія залежала від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини, що також негативно позначалося на економіці країни.

Франція вступила в період економічного піднесення у 1924 р. Промислове виробництво перевищило довоєнне, а його річний приріст до 1930 р. складав у середньому 5 відсотків. Швидкому економічному зростанню сприяло: повернення Ельзасу і Лотарингії з їхніми металургійними і текстильними підприємствами; окупація Саару; величезне будівництво у розорених районах; репарації з Німеччини (8 млрд золотих марок).

Успішно розвивалися нові галузі виробництва: автомобільна, авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Франція перетворилась на індустріально-аграрну країну. Важливим прибутком країни залишалось лихварство. Так, у 1929 р. вся промисловість дала прибуток 10,5 млрд франків, а цінні папери — у 3 рази більше.

Мільярдні репарації сприяли стабілізації франка, що сприяло зростанню капіталовкладень. Темпи підвищення промислового виробництва у Франції були найвищими серед розвинутих країн.

Німеччина на початку 20-х рр. переживала політичну та економічну дестабілізацію. Вона втратила зовнішні ринки, занепало промислове і сільськогосподарське виробництво, зазнала краху кредитно-фінансова система. Однак реалізація плану Дауеса вже незабаром дала відчутні результати.

Величезні капіталовкладення, висока господарська культура і національна самосвідомість німецького народу сприяли стабілізації економічного стану країни. Було оновлено основний капітал важкої промисловості, в яку вкладалося найбільше коштів. Поступово Німеччина стала випереджати Англію з експорту машин та індустріального обладнання. Прискореними темпами розвивалися хімічна та електротехнічна галузі промисловості.

Японія вийшла із повоєнної економічної кризи у 1924 р. Успішно переведено економіку на мирні рейки. Поступово нарощувалося промислове виробництво. Виплавка чавуну та сталі до кінця 20-х рр. подвоїлася. Цьому сприяло освоєння родовищ кам'яного вугілля та залізної руди в Кореї та Манчжурії, окупованих Японією.

Текстильна галузь, продукція якої складала 40% промислового виробництва, також успішно розвивалася, а японські текстильні вироби не поступалися знаменитим англійським.

У 20-х рр. спостерігалася інтенсивна концентрація виробництва і капіталів, подальша монополізація економіки. Особливість монополій Японії полягала у їхньому тісному зв'язку з державою,) імператорською родиною, які вкладали в економіку великі інвестиції, сприяли впровадженню новітніх досягнень науковотехнічної революції.

4. Світова економічна криза 1929—1933 рр.

Наступний циклічний спад виробництва на зламі 20—30-х рр. вилився у справжню економічну катастрофу, найбільшу в історії! індустріального господарства.

США. Криза розпочалася різким падінням цін акцій на нью-йоркській біржі наприкінці жовтня 1929 р. Біржовий крах розорив багато тисяч власників цінних паперів. Одразу ж почавсь небачений в історії спад промислового виробництва і торгівлі. Так, випуск автомобілів, виплавлення чавуну і сталі скоротилися на 80%. У цілому промислове виробництво і торгівля скоротилися вдвічі. За роки кризи збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Мільйони громадян постраждали, втративши своє майно, заощадження, робочі місця. Криза призвела до небаченого зростання безробіття. На околицях міст вирости „гвервілі” – селища із халуп, у яких жили безробітні та їхні сім'ї (названі на «честь.» президента США Герберта К. Гувера (1929—1933 рр.). Зростала кількість голодуючих, жебраків. Мав місце масовий рух безробітних, «голодні походи» на Вашингтон. Безробіття досягло астрономічної цифри — 17 млн. чол.

Економічна криза в США поглиблювалася й невпевненими діями

уряду, який відмовився від втручання в економічне життя.

Німеччина. Для неї криза мала катастрофічні наслідки. Незважаючи на величезні економічні здобутки, зумовлені «дауесизацією», країна опинилася у глибокій кризі. Різко скоротилося промислове виробництво, з'явилася велика кількість банкрутств (біля 30 тис. виробників). Припинили свою роботу навіть окремі галузі (сталеплавильна). Катастрофічно зменшився експорт, якщо у 1929 р. він оцінювався у 13483 млн. марок, то у 1934 р. впав до 4167 млн. Кількість безробітних у Німеччині досягла 8 млн. чол. Німеччина не мала змоги виплачувати репарації.

План Юнга. Стурбовані катастрофічним становищем Німеччини, уряди США, Англії, Франції та деяких інших країн вирішили надати їй допомогу. Було розроблено новий репараційний план, названий на честь засновника О. Юнга, американського банкіра. Затвердили його на Гаазькій конференції у січні 1930 р. План Юнга передбачав зменшення розмірів щорічних репарацій та платежів (на 20%), ліквідацію всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. У 1930 р., достроково, було припинено окупацію Рейнської області. Проте вже у 1931 р. Німеччина, у зв'язку з поглибленням кризи, відмовилася взагалі від сплати репараційних платежів. У тому ж році план Юнга припинив своє існування, що й підтвердила Лозанська конференція у 1932 р.

Економічна криза у Німеччині тривала до початку 1934 р., коли замітились ознаки стабілізації. Внаслідок кризи у Німеччині до влади прийшов один із найжорстокіших в історії людства політичний режим — нацистський.

Англія. Економічна криза розпочалася у країні дещо пізніше (в кінці 1929 р.). Найбільші труднощі виникли у зв'язку з перевиробництвом з реалізацією товарів. Існувала проблема кредитів. Зупинялися тисячі підприємств, зростала кількість безробітних. У 1932 р. промислове виробництво скоротилося на 25% порівняно з 1929 р.

Англійський уряд своєчасно вжив цілий ряд заходів, спрямованих на подолання кризових явищ і оздоровлення економіки. Ви допомогою держави здійснювалася концентрація виробництва, встановлювався контроль над випуском продукції, її реалізацією та

цінами. Все це робилося з допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв тощо. Під час кризи виникли і діяли змішані державно-приватні підприємства.

Виходу із кризи сприяла зовнішньоекономічна політика держави. У 1931 р. було створено «стерлінговий блок» 25 держав. Саме вони допомогли Англії подолати економічну кризу. Оздоровленню економіки сприяла також ліквідація у 1931 р. золотого стандарту фунта стерлінгів.

Франція у 1929 р. зуміла уникнути руйнівної дії світової економічної кризи. Проте у 1930 р. «велика депресія» торкнулася і її економіки.

Економічна криза у Франції була затяжною і тривала до 1936 р. Найбільшого удару зазнала легка промисловість, підприємства якої знаходились у приватному секторі. Виробництво вовняних і шовкових тканин скоротилося вдвічі. Криза промисловості переплелася з аграрною кризою. Різко знизився (на 10%) рівень сільськогосподарського виробництва. У цій країні особливо відчутними були «ножиці цін». Деякі галузі промисловості так і не вийшли із кризи, а їхній занепад продовжувався до Другої світової війни.

Японія в середині 1929 р. опинилася в епіцентрі світової економічної кризи. Найрозвиненіша галузь господарства країни — торгівля — зазнала найтяжчого удару. Експорт товарів скоротився більше, ніж у 2 рази. На 50% знизилось виробництво сільськогосподарської, на 32% — промислової продукції. У роки економічної кризи налічувалося до 10 млн. безробітних.

Японський уряд вирішив виходити з кризи шляхом мілітаризації країни та воєнної агресії. Вже в 1931 р. японська армія захопила північно-східну частину Китаю, утворивши там маріонеткову Маньчжурську державу. Капіталовкладення направлялися переважно в ті галузі економіки, які були пов'язані з воєнною промисловістю.

5. Господарство розвинутих країн світу у 30-х рр.

У другій міжвоєнній декаді в господарствах розвинутих країн відбулися важливі зміни, викликані завершальним ходом індустріалізації, економічною кризою та її наслідками. Держава в цей період стала одним із визначальних чинників економічного життя, брала на себе дедалі більші економічні функції. Почалася заміна ринкових структур, які розвалювалися під час кризи, державним регулюванням і навіть плануванням. Методи і мета державного втручання у національні господарства відрізнялися у різних країнах. У СРСР, наприклад, економічна політика стала взагалі антиподом ринкової. В індустріально розвинутих країнах справа не дійшла до повної ліквідації ринкових відносин, а ступінь державного регулювання суттєво відрізнявся.

Сполучені Штати Америки. «Новий курс» Ф. Рузвельта. Економічна катастрофа початку 30-х рр. за своїми кількісними Показниками була у США не менш глибока, ніж у Німеччині. Однак у США ресурси для відновлення і подальшого розвитку господарства виявилися більшими. При цьому ступінь втручання американської держави в економіку був таким же, як і в Німеччині, проте мета державного втручання, наслідки втручання виявилися зовсім іншими.

Вихід з економічної кризи у США тісно пов'язаний з іменем президента Франкліна Делано Рузвельта, який чотири рази обирався американським народом на цей пост. Програма виходу із кризи відома під назвою «новий курс». Фактично це передвиборна програма Ф. Рузвельта. Здійснювався «новий курс» упродовж 1933—1938 рр.

Перший етап чинності «нового курсу» тривав з 1933 по 1934 рр. Насамперед проведено реформи у фінансово-кредитній сфері. У березні 1933 р. було закрито всі банки країни, припинено обмін банкнот на золото, яке взагалі вилучалося з обігу.

Ф. Рузвельт здійснив екстрену програму порятунку банківської системи, допомагаючи перспективним банкам. Кредитним установам США, між іншим, заборонялося поєднувати депозитні операції з торгівлею акціями, чим розмежовувався ринок довготермінових і короткотермінових кредитів. Складовою частиною банківської реформи було страхування дрібних і середніх депозитів.

У 1933 р. було прийнято закон про відбудову промисловості. Він передбачав запровадження у різних галузях промисловості «кодексів

чесної конкуренції», які фіксували ціни на продукти, рівень виробництва, розподіляли ринки збуту, встановлювали розміри заробітної платні тощо. Основне призначення кодексів — підтримка конкурентоздатного виробництва.

У тому ж році розпочав діяти закон про регулювання сільського господарства, спрямований на підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Документ, серед інших заходів, передбачав надання грошової компенсації фермерам, які скорочували зернові посіви і поголів'я худоби. Тимчасові труднощі уряд компенсував відповідною фінансовою підтримкою. Здійснювалися заходи з інтенсифікації, механізації сільськогосподарського виробництва.

На другому етапі чинності «нового курсу» (1935—1938 рр.) було прийнято важливі акти соціального характеру. У 1935 р. введено в дію закон про трудові відносини (т. зв. закон Вагнера). У ньому фіксувалося право робітників на об'єднання у профспілки, проведення страйків і підписання колективних угод. У тому ж році вперше в історії США вступив у дію закон про соціальне страхування і допомогу безробітним.

У 1938 р. набув чинності закон про справедливе наймання робочої сили, що встановлював мінімум заробітної плати і максимум тривалості робочого дня для деяких категорій робітників. Закон заборонив використання дитячої праці.

У тому ж 1938 р. було прийнято новий закон про регулювання сільськогосподарського виробництва. Метою державного регулювання у цій сфері тепер стала боротьба за збереження родючості ґрунту. Для цього фермерам виплачувалися премії за скорочення посівних площ або за введення сівозмін, які щадять землю. Таким чином, здійснювався і контроль за рівнем сільськогосподарського виробництва.

Державне регулювання економіки у США успішно використовувалося і в наступні десятиліття. Воно базувалося на економічній теорії Джона Кейнса («Загальна теорія зайнятості, процентів і грошей», 1936 р.). За його іменем державне регулювання отримало назву «кейнсіанство».

Англія, як і США, подолала наслідки економічної кризи. Проте виходила вона з неї дуже повільно. Наприкінці 30-х рр. у країні панувало значне безробіття. Англійська промисловість залишалася на

рівні 1929 р. У багатьох галузях депресію не було ліквідовано. Спостерігалися суперечливі тенденції розвитку старих і нових галузей. Так, у вугільній, металургійній, текстильній галузях був застій, а в автомобільній, хімічній, енергетичній, верстатобудівній — прогрес, значний приріст продукції.

Сільське господарство Англії у 30-х рр. відставало від промисловості. Воно перебувало у стані застою і лише на 35% задовільняло потреби населення в сільськогосподарській продукції. За її імпорт держава розплачувалася золотом або дефіцитними товарами. Англійські хлібороби були не самостійними господарями, а лише орендарями. Вони платили лендлордам, власникам землі, ренту, яка становила 20% валового врожаю. Вартість їхньої продукції була значно вищою, ніж у американських фермерів, які нікому не сплачували ренту, оскільки були незалежними господарями на своїй землі.

Якщо внутрішня торгівля Англії дещо нормалізувалася, то зовнішня переживала значні труднощі у зв'язку з посиленням конкуренції з боку США, Японії, Німеччини. Хоча Англія аж до Другої світової війни зберігала перше місце в світовій торгівлі, однак впритул до неї підходили США, які зуміли відтіснити її на друге місце в світовому експорті, значно поступаючись, правда, за розмірами імпорту.

Але особливо небезпечним для Англії виявився економічний і політичний наступ фашистської Німеччини, яка швидко витісняла англійські товари в Західній і Південно-Східній Європі та Латинській Америці. Як і перед Першою світовою війною, англо-німецька конкуренція в основному проявлялася в області експорту товарів, насамперед готових промислових виробів.

Наприкінці 1937 р. в Англії вибухнула нова економічна криза, яка привела до спаду виробництва (за 1938 р. випуск промислової продукції впав на 14%). З цієї кризи країні вдалося вийти лише в обстановці підготовки до нової світової війни, яка потребувала збільшення воєнного виробництва.

Франція. Розвиток економіки Франції у 30-х рр. не був схожий на поступ американської, німецької, англійської. Він виявився особливо повільним, затяжним. Застій у головних галузях був тривалішим порівняно з іншими країнами. Зберігалось дрібне виробництво, де було зосереджено близько 40% всіх промислових робітників. Загалом

французька промисловість за рівнем механізації і продуктивності праці відставала від усіх провідних держав.

Не могло вийти зі стану кризи французьке сільське господарство. Хоч обсяг його виробництва порівняно з 1913 р. зріс на 10%, однак цього було замало, щоб забезпечити країну харчовими продуктами. Держава почала ввозити їх з-за кордону.

У Франції посилювався процес концентрації фінансово-кредитних установ. До 1939 р. шість найбільших банків контролювали 86% усіх капіталів країни. Французькі монополії підтримували взаємовигідні відносини з іноземними корпораціями. Банки охоче вкладали капітали в промисловість, нерідко за межами країни. Лише за 1936—1938 рр. з Франції вивезли 100 млрд. франків. Внаслідок цього вдвічі скоротився національний золотий запас Французького банку. Похитнулася національна валюта — франк. Знизився курс продажу акцій на біржах, здійснювалася емісія облігацій, інших цінних паперів, скоротилися внески громадян у банки.

Погіршувалося міжнародне економічне становище Франції, її питома вага в світовому промисловому виробництві знизилася з 7% в 1913 р. до 4% в 1938 р. Аналогічною була ситуація і в світовому експорті, де в результаті гострої конкурентної боротьби частка країни за період 1913—1938 рр. скоротилася з 7,2 до 3,7%. Франція, таким чином, поступалася не тільки США, Англії і Німеччині, але й Японії та Канаді.

Німеччина. Економічна криза призвела до кризи політичної і приходу до влади нацистів на чолі з А. Гітлером. Його уряд вже у перші роки свого правління пішов на нечуване для мирного часу розширення державного регулювання господарського життя.

На кошти держави було розгорнуто будівництво автострад, що дозволило відразу різко скоротити чисельність безробітних та пожвавило будівельну індустрію.

Із середини 30-х рр. основна увага була зосереджена на прискореному розвитку військової промисловості. Лозунг — «Гармати замість масла!» — став наріжним каменем внутрішньої політики фашистської Німеччини. За 1933—1938 рр. військові витрати зросли з 620 млн. до 15,5 млрд. рейхсмарок. З метою стимулювання економічного зростання вводилися податкові пільги. При одночасному збільшенні витрат та зниженні податків виник дефіцит бюджету, який покривався випуском паперових грошей. Щоб

не допустити інфляції та зростання цін, уряд увів контроль над цінами та зарплатою. Почався поступовий перехід до карткової системи розподілу. Це ще більше посилювало масштаби державного регулювання економіки.

Особливістю економіки нацистської Німеччини було те, що всі підприємства були об'єднані в галузеві картелі і підпорядковані Імперському міністерству господарства. У 1936 р. було прийнято чотирирічний план розвитку військової промисловості Німеччини, а уповноваженим з його реалізації призначено Германа Герінга. Створене ним відомство взяло під контроль всю економіку країни. Заводи державного концерну «Герман Герінг» виплавляли більше 7 млн. т сталі, на них працювало 600 тис. чол.

Нацисти встановили жорсткий контроль над ринком робочої сили та трудовими відносинами. Національні інтереси ставились вище інтересів окремих громадян. Було ліквідовано профспілки. Вводилася загальна трудова повинність.

Напередодні Другої світової війни в економіці було здійснено ще більш радикальні зміни. Приватна власність зберігалася, великі підприємці входили до складу керівництва державою, вони ж керували галузевими і територіальними органами управління.

Однак свобода підприємництва була суттєво обмежена. Ринок товарів і послуг, ринок праці були замінені державною регламентацією. Найкращі умови для розвитку отримали виробники металу, палива, хімічних речовин, але не готової продукції, не товарів широкого вжитку. Вийшло так, що не виробники кінцевої продукції, які стоять найближче до споживача, а виробники сировини (вугілля, залізної руди) та напівфабрикатів (чавуну, сталі, коксу і т. ін.) почали визначати стратегію розвитку німецької економіки. Це призвело до занепаду експортних галузей, а зовнішня торгівля жорстко контролювалася. Зменшувалася залежність країни від імпорту.

Доцільно відзначити, що такий комплекс заходів прискорив вихід Німеччини із кризи. Вже у 1935 р. було досягнуто докризового рівня виробництва, а до 1939 р. значно його перевищено. Скоротилося безробіття. Однак в цілому економіка Німеччини потрапила у зачароване коло: пріоритетний розвиток військових галузей гальмував інші, в т. ч. й ті, що працювали на експорт, що, у свою чергу, підривало позиції військових галузей. Економічна експансія замінювалася військовою, в результаті якої нацисти планували встановити свою гегемонію в Європі.

Японія, як і Німеччина, виходила з економічної кризи 1929—1933 рр. шляхом милітаризації. Після встановлення окупаційної влади в Маньчжурії вона розпочала загарбання китайських територій. У 1937 р. їй вдалося захопити деякі провінції на півночі, а згодом — і в інших частинах Китаю. Війна набула зтяжнього характеру. На неї Японія витрачала понад 80% державного бюджету, що покривався за рахунок емісії паперових грошей.

Закон про загальну мобілізацію нації фактично довів робітників і службовців до становища кріпаків. Профспілки було розігнано, робочий день продовжено до 14—16 год, заробітну плату зведено до мінімуму.

З великим напруженням працював в умовах війни аграрний сектор. Основна маса землі належала самураям. Лише 30% її перебувало у власності безпосередніх виробників — селян. За оренду вони віддавали поміщикам половину врожаю. Проте завдяки надзвичайній працьовитості японських селян країна забезпечувалася, хоч і не в повній мірі, продуктами харчування.

У 30-х рр. посилювався вивіз японського капіталу у країни Південно-Східної Азії. Його обсяг лише за 1939—1941 рр. збільшився вдвічі. З такою торгово-фінансовою експансією Японії не могли змиритися інші країни, насамперед США та Великобританія.

Отже, наприкінці 30-х рр. знову проявилися різкі протиріччя між провідними країнами світу, насамперед Німеччиною, Італією, Японією, з одного боку, та США, Англією, Францією — з другого. Їхні причини коренилися у намаганні правлячих кіл найбільш розвинутих держав вирішити свої проблеми за рахунок інших.

Загостренню суперечностей між двома групами країн безумовно сприяла економічна криза 1929—1933 рр., яка не лише призвела до краху фінансових систем, падіння виробництва, зростання безробіття, розвалу системи соціального захисту, кризи інститутів влади, поляризації політичних сил всередині індустріальних країн, але й збільшила вододіл між багатими й бідними державами, посилила агресивність зовнішньої політики останніх. Сильним дестабілізуючим фактором було існування комуністичного режиму з його ідеєю «світової революції». Тому демократичні держави проводили свою зовнішню політику, прагнучи зіштовхнути два тоталітарних режими: фашистський і комуністичний.

Не останню роль у розв'язуванні Другої світової війни відіграло

економічне, технологічне й військове співробітництво між СРСР та Німеччиною, що розгорнулося після підписання Рапалльського договору. У ході цього співробітництва рейхсвер отримав можливість налагодити на території СРСР підготовку офіцерів хімічних військ, танкістів, льотчиків, а також приступити до проектування та виготовлення наступальних видів зброї (танків, літаків, отруйних речовин тощо), чого він не мав права робити на території Німеччини. У свою чергу вищі офіцери Червоної Армії проходили стажування у штабах рейхсверу. На першому етапі Другої світової війни Радянський Союз, підписавши з Німеччиною Пакт про ненапад та Договір про дружбу й кордон, був фактичним союзником останньої. Цьому були прямі підтвердження — спільна агресія проти Польщі, санкціонована Німеччиною агресія СРСР проти Фінляндії і відторгнення від Румунії Бесарабії, а також Північної Буковини. Анексія СРСР Латвії й Естонії, а також той факт, що за 7 млн. марок Німеччина поступилася СРСР Литвою в обмін на старопольські землі — усе це були спільні агресивні дії тоталітарних режимів.

Запитання та завдання для самоперевірки

- 1. Проаналізуйте економічні наслідки Першої світової війни для воюючих країн.*
- 2. Як розвивалося господарство світу у 1920-ті роки?*
- 3. У чому полягала суть планів Дауеса та Юнга? Якими були їх причини та наслідки?*
- 4. Охарактеризуйте світову економічну кризу 1929 – 1933 рр. та її особливості у провідних країнах світу.*
- 5. Чим різнилися шляхи виходу зі світової економічної кризи США та Німеччини?*
- 6. Якими були економічні причини Другої світової війни?*

Лекція 4. Економічний розвиток провідних країн світу

План лекції:

1. Економіка провідних країн в роки Другої світової війни.
2. План Маршалла.
3. Передумови та наслідки прискореного розвитку Німеччини та Японії.
4. Динаміка та структурні зміни світового господарського розвитку другої половини ХХ ст.
5. «Спільний ринок» — Європейський Союз.

1. Економіка провідних країн в роки Другої світової війни

Господарство воюючих країн було переведено на воєнні рейки, а виробництво зброї, боєприпасів, амуніції, бойової техніки тощо стало пріоритетним. Так, у *Німеччині*, де воєнної промисловості ще у 1932 р. практично не існувало, під час війни щорічно вироблялось близько 25 тис. бойових літаків, 20 тис. танків, 50 тис. гармат і мінометів. З початком Другої світової війни промисловість рейху працювала для військових потреб на повну потужність, випускаючи одні з кращих у світі танки, літаки, гармати. Виробництво військової техніки і зброї стимулювало розвиток важкої промисловості. Легка промисловість набагато відставала від неї. У сільському господарстві німецький уряд зробив ставку на великих землевласників і заможних селян, господарства яких всебічно підтримував і які забезпечували потреби економіки і населення у сільськогосподарській сировині та продуктах харчування.

Військові успіхи Німеччини на початковому етапі Другої світової війни дали можливість використовувати економічний потенціал завойованих країн. Після поразки Франції у червні 1940 р. Німеччина повернула собі втрачені Ельзас і Лотарингію, інші території; майже вся Європа працювала для вермахту.

Військова промисловість під час війни була основою економіки. У 1939 р. її питома вага в загальній вартості валової продукції

становила 80%. Кількість працюючих у військових галузях впродовж 1939—1943 рр. зросла вдвоє і становила 5 млн чол. Потребу в робочій силі нацисти задовольняли за рахунок примусової праці військовополонених, мільйонів депортованих з окупованих країн.

Економіка Німеччини втратила ознаки ринкової, перетворилася у варварську індустріально-мілітаризовану економічну систему, яка безперервно виготовляла величезну кількість озброєнь, направляючи їх на масове знищення людей.

Незважаючи на тотальну мілітаризацію, німецька економіка була неспроможною повністю задовольнити потреби фронту. З кінця 1943 р. Німеччина відчула серйозні труднощі в усіх галузях господарства. Були порушені зв'язки між окремими економічними комплексами, відчувалася гостра нестача сировини, палива, людських ресурсів, фінансових коштів.

З другої половини 1944 р. промислове та сільськогосподарське виробництво різко знижується. Наступає економічний крах.

Сполучені Штати Америки не брали участі на початковому етапі війни, але займали чітко виражені антинімецькі позиції. Напад Японії на американську військову базу Пірл-Харбор (7 грудня 1941 р.) змусив США розпочати війну і переорієнтувати своє господарство на військовий лад.

Ще до вступу у війну США надавали в позику чи оренду зброю, боєприпаси, стратегічну сировину, продовольство та інші матеріальні ресурси країнам антигітлерівської коаліції. *Ленд-ліз*, саме так називалася широкомасштабна система допомоги США країнам-союзникам, став одним із найбільших джерел збагачення держави у роки Другої світової війни. Ленд-ліз забезпечив масовий збут американських товарів і продуктів на зовнішньому ринку. Внаслідок цього США перетворилися у могутній військовий «арсенал», а промислове виробництво зросло за період з 1939 по 1944 рр. більше, ніж вдвічі. Війна змінила структуру американської економіки. Випереджаючими темпами почали розвиватися виробничі потужності у кольоровій металургії і металообробній галузі. У шість разів зросло виробництво алюмінію, а випуск літаків — у 16 разів. У розпал війни США давали 60% світового промислового виробництва.

За роки війни ще більше посилилася роль держави, яка стала найбільшим замовником на виробництво зброї, боєприпасів і т. ін. За її рахунок велось широкомасштабне будівництво нових підприємств.

Було введено в дію промислові підприємства військового призначення вартістю в 25 млрд доларів.

Різно збільшився державний сектор економіки. Під час війни у США сконцентрувалося 2/3 світових запасів золота, що привнесло корективи у механізм міжнародних валютних відносин.

Англії довелося пережити загрозу гітлерівського вторгнення. Масовим повітряним бомбардуванням піддавались Лондон, Бірмінгем, Ковентрі та інші міста. Були блоковані морські комунікації, окуповано ряд колоній, втрачено значну частину торгового і військово-морського флоту. Промислове виробництво скоротилося на 5%. Різно знизилося виробництво вугілля (на 21%). У легкій промисловості, зокрема бавовняній, спад становив більше, ніж 50% , у вовняній — 27%.

Витрати Англії на війну становили 25 млрд фунтів стерлінгів. Для покриття цих затрат було залучено приблизно третину своїх закордонних капіталовкладень, особливо з колоніальних країн — Індії, Канади, Австралії, Південно-Африканського Союзу, а також з Латинської Америки і США. Державний борг збільшився за роки війни втричі. У багатьох країнах, що були сферою впливу Англії, утверджується американський капітал.

Франція, незважаючи на значний економічний потенціал, у роки Другої світової війни також зазнала величезних збитків. Через бездіяльність свого уряду, що самовпевнено сподівався на оборонну лінію «Мажино», вона була в червні 1940 р. окупована фашистською Німеччиною.

Понад 4 роки французькою економікою повністю розпоряджалися німецькі загарбники. За воєнні роки Франція втратила вбитими 1,1 млн чоловік. Рівень промисловості в 1944 р. порівняно з довоєнним становив 38%. Виробництво продукції сільського господарства зменшилося в 2 рази. 600 тис. французів фашисти вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Більшість шахт, електростанцій, суднобудівних заводів було зруйновано. Франція втратила весь торговий і військовий морський флот. Розпадалася французька колоніальна система. Національна валюта (франк) девальвувалася. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Загальні втрати країни у війні оцінювалися у 1440 млрд довоєнних франків.

Японія виступила у війні на боці гітлерівської коаліції і на початковому етапі війни мала певний успіх. Захопила Філіппіни, Бірму, Індонезію, В'єтнам та інші території. Проте витримати тривале суперництво з американською економічно-військовою могутністю не змогла. Щоправда, війна сприяла перетворенню Японії в індустріально-аграрну державу, збільшенню частки важкої промисловості. Зростала концентрація виробництва, а розміри контролюючого капіталу в компаніях «Міцубісі» й «Сумітомо» зросли у 10 разів, у «Міцуй» — більше, ніж у 6 разів.

Проте згодом стала відчутною слабкість військово-промислового комплексу Японії, нестача сировини, продуктів харчування, військово-морського транспорту тощо. Війна важким тягарем лягла на плечі японського народу. Військові витрати здійснювалися за рахунок «проїдання» національного багатства. Після американських атомних бомбардувань Нагасакі і Хіросіми у серпні 1945 р. Японія капітулювала.

Отже, **результатом війни** було знищення, демонтаж індустріальних господарств Німеччини, Франції, Японії, багатьох менших індустріальних країн Європи. Частково було знищене господарство Англії. Крім прямих військових зруйнувань піддавалося зносу виробниче обладнання, машини і механізми, припинилося оновлення виробничих потужностей, мав місце вивіз фабрично-заводського обладнання з переможених країн переможцями.

Єдиною індустріальною країною, яка під час війни пережила справжнє економічне піднесення, були США. Більше того, у Сполучених Штатах було здійснено технологічний прорив, який забезпечив їм лідерство у наступні десятиліття.

Після Другої світової війни розпочалося відродження ринкових господарств розвинутих європейських країн шляхом їхньої американізації. Вона мала кілька важливих напрямків: американізація світової валютної системи; вивіз американських товарів, широкомасштабне кредитування, державне і приватне; інвестування відбудовчих процесів; перебудова індустріальних структур, особливо в Німеччині і Японії, під безпосереднім контролем США і, зрештою, розвиток світової торгівлі, де важливу роль у перші повоєнні роки відіграла також Англія.

Наслідком війни і важливим кроком на шляху до відновлення

індустріального світового господарства стали міжнародні валютні угоди, підписані у червні 1944 р. представниками 44 країн. Підписання цих угод відбулося на валютно-фінансовій конференції у Бреттон-Вудсі. Було вирішено створити Міжнародний валютний фонд (МВФ), вироблено основні правила міжнародних валютних відносин: долар США поряд із золотом повинен був відігравати функцію резервної валюти, ціна золота — незмінна, курс валюти — твердий і контрольований. МВФ і створений тоді ж Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) зобов'язувалися забезпечити виконання рішень конференції і виконувати роль міжнародного кредитного центру.

2. План Маршалла

Економічне становище країн Західної Європи, особливо Німеччини, було катастрофічним і негативно впливало на світову економіку. Більше того, США, нагромадивши в роки війни величезні багатства, не могли успішно розвиватися ізольовано від інших країн, прагнули до економічної інтеграції, перш за все з розвинутими європейськими державами. Реконверсія економіки США відповідно до потреб мирного часу зумовила їхнє прагнення до перебудови міжнародних економічних відносин.

Такій меті повинен був служити план Маршалла — важливий крок на шляху до створення світового ринкового господарства. План Маршалла — це програма відбудови і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй економічної допомоги з боку США.

Ідея створення плану була висунута державним секретарем США Джорджем Кетлеттом Маршаллом (1880—1959 рр.) 5 червня 1947 р. у його виступі в Гарвардському університеті. Її підтримали уряди Великобританії та Франції. СРСР та його союзники відмовилися від участі у плані.

Паризька нарада міністрів іноземних справ США, Великобританії, Франції та СРСР (червень—липень 1947 р.) вирішила створити організацію, яка займалася б вивченням ресурсів і потреб європейських країн, визначала розвиток основних галузей промисловості тощо. погодилися 16 країн — Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швеція, Норвегія,

Данія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Австрія, Швейцарія, Греція і Туреччина. У липні 1947 р. ці країни уклали конвенцію про створення Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), яка розробила спільну програму відбудови Європи.

План Маршалла здійснювався з квітня 1948 р. по грудень 1951 р. Його реалізація розпочалася фактично після прийняття у США закону про чотирирічну програму «допомоги іноземним державам». Закон цей передбачав надання допомоги західноєвропейським країнам на основі двосторонніх угод. Угоди були підписані у 1948 р. з усіма вищеназваними країнами (крім Швейцарії). Згідно з ними, країни-учасниці плану Маршалла зобов'язувались сприяти розвитку вільного підприємництва, заохочувати приватні американські інвестиції, співпрацювати у зниженні митних тарифів, постачати у США окремі види товарів, забезпечувати фінансову стабільність, створювати спеціальні фонди у національній валюті, яка вивільнялася внаслідок отримання американської допомоги. США встановлювали контроль за витратами цих фондів. Країни — учасниці плану звітували про використання наданої допомоги.

Загальний контроль за виконанням плану здійснювала Адміністрація економічного співробітництва, яку очолювали відомі американські фінансисти і політичні діячі. Сама допомога надавалась з федерального бюджету США у вигляді безоплатних субсидій і позик. З квітня 1948 р. по грудень 1951 р. США видали за планом Маршалла майже 17 млрд доларів, причому основну частку (майже 60%) отримали Великобританія, Франція, Італія і ФРН, на яку також поширювався план. Двостороння угода між США і ФРН була підписана у грудні 1949 р.

30 грудня 1951 р. план Маршалла офіційно припинив свою чинність і був замінений Законом «Про взаємну безпеку», прийнятим Конгресом США 10 жовтня 1951 р., який передбачав одночасне надання країнам Західної Європи економічної і військової допомоги.

План Маршалла позитивно вплинув на відновлення економічного потенціалу та ринкових господарств в країнах Західної Європи. Вже на початку 50-х рр. було досягнуто довоєнного рівня виробництва.

3. Передумови та наслідки прискореного розвитку Німеччини та Японії

Господарський розвиток країн Західної Європи у післявоєнний період суттєво відрізнявся. Англія і Франція менше постраждали від воєнних дій, ніж Німеччина та Японія. Крім того, вони і після війни зберегли величезні колоніальні та залежні території, що сприяло тривалішому збереженню в цих країнах замкнутого національно-колоніального господарства.

Німеччина та Японія, які зазнали поразки у світовій війні, опинилися в іншому становищі. Вони виявилися повністю залежними від країн-переможниць, перш за все, від США. Ці країни втратили свої колонії, виплачували величезні репарації. Крім того, їхнє зруйноване господарство було докорінно організаційно і структурно перебудоване.

Німеччина. Важливу роль у відбудові та подальшому розвитку господарства відіграли грошово-цінова реформа німецького уряду. Вона зупинила інфляцію, сприяла ліквідації «чорного ринку», створила умови для відновлення економіки. Паралельно відбувалося формування органів державної влади та самоуправління, політичної системи країни. Посаду федерального канцлера Німеччини зайняв лідер ХДС—ХСС К. Аденауер. 20 вересня 1949 р., після сформування уряду, було завершено процес утворення ФРН. Економічне життя пожвавилось.

Перші роки існування ФРН були позначені високими і стабільними темпами промислового розвитку. Вже у 1951 р. загальний обсяг виробництва був на третину вищим, ніж у 1936-му, а у 1956 р. він подвоївся. Середньорічний приріст промислової продукції складав за період з 1950 по 1960 рр. 9,6% проти 4% у США і 3% у Великобританії.

Німецькому «економічному диву» сприяло декілька причин. По-перше, значною мірою вдалося зберегти промисловий потенціал західної частини країни, репараційні платежі на користь США, Англії, Франції були меншими. По-друге, було вдосталь дешевої робочої сили, особливо після репатріації 9 млн німців із Східної Пруссії та інших районів.

Особливості менталітету німецького народу (висока

працездатність, схильність до дисципліни, порядку, готовність після руйнівної війни на будь-які жертви для відбудови країни і досягнення власного добробуту тощо) відіграли дуже важливу роль у відбудові.

Заробітна плата робітників у перші повоєнні роки була на 35% меншою від довоєнної, а робочий тиждень був більшим.

США надали Західній Німеччині 3,9 млрд доларів «стартової допомоги» згідно із планом Маршалла. Ці кошти, а також надходження із федерального бюджету (30—32% всіх вкладів в економіку) були витрачені на заміну застарілого обладнання, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки (нафтохімії, електроніки тощо). Відбувався процес прискореної індустріалізації порівняно відсталих регіонів. Економічному розвитку сприяв великий попит на всі види промислової продукції, як виробничого призначення, так і на товари широкого вжитку. Крім того, ФРН у 50-х рр. практично не мала військових витрат, що дозволяло робити грошові заощадження. Золотий запас ФРН на початку 60-х рр. перевищував запаси Великобританії, Франції та скандинавських країн разом узятих.

Успішно розвивалися експортні галузі економіки. Німеччина впевнено входила у світовий ринок. Цей процес був тісно пов'язаний з фінансовою допомогою США і спрямований на інтенсифікацію взаємних торгових зв'язків.

Визнаним «архітектором» німецького «економічного дива» був Л. Ерхард, міністр економіки в уряді К. Аденауера. Він разом з групою неоліберальних економістів створив теорію «соціального ринкового господарства», в якій вдало поєднувалися особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного регулювання. Держава, на думку авторів цієї теорії, повинна підтримувати нормальне функціонування системи цін та забезпечити захист ринкової економіки від монополізму товаровиробників. Для попередження циклічних криз їй необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Проте, втручання в господарську діяльність окремих підприємців з боку держави — абсолютно недопустиме. Теорія «соціального ринкового господарства» стала основою економічної політики західнонімецького уряду у наступні десятиліття.

Японія. Японське «економічне диво» розпочалося приблизно у 1948 р., через три роки після нищівної поразки і воєнних руйнувань,

коли країна ще була під військовою окупацією. До початку 1953 р. Японія досягла довоєнного економічного рівня, якщо говорити про ВВП. Відтоді вона зберегла високі темпи зростання виробництва. Протягом 1952—1963 рр. її ВВП майже потроївся і характеризувався щорічним приростом у 9%; протягом цих же років обсяг виробництва товарів зріс у 5 разів, а споживання подвоїлося. Від початку тріумфального економічного поступу і до 70-х рр. Японії вдалося утвердитися в ролі могутньої промислової держави. Які ж основні передумови японського «економічного дива»?

Американська окупаційна влада провела в країні цілий ряд важливих перетворень, які значною мірою сприяли розвитку японського суспільства і господарства. Було розпущено збройні сили, встановлено демократичні свободи, запроваджено загальне виборче право, сформовано парламент, уряд, прийнято конституцію. Окупаційна влада здійснила ряд економічних реформ. Було введено антимонопольне законодавство, згідно з яким розпущено найбільші монопольні концерни. Американські фінансові радники провели реформу податкової системи. Були зменшені податки на підприємницьку діяльність. Встановлювався твердий обмінний курс ієни. Реформи в цілому пожвавили і посилили конкуренцію підприємців, сприяли зростанню виробництва.

У 1946—1949 рр. була проведена земельна реформа, яка ліквідувала поміщицьке землеволодіння. Держава викупила у поміщиків і продала селянам майже 80% усіх сільськогосподарських угідь. Посилилася конкуренція між виробниками, внаслідок чого зросла продуктивність праці, врожайність культур, розширився внутрішній ринок Японії, сформувався ринок робочої сили (частка самодіяльного населення, зайнятого у сільському господарстві, скоротилася з 48% до 8% у нинішній час).

Важливу роль у повоєнній відбудові японської економіки відіграла американська допомога. Стабілізаційна лінія Дж. Дод-жа, якому президент США Г. Трумен доручив очолити перетворення в Японії, сприяла нормалізації фінансів, відновленню механізмів відтворення. Величезні американські капіталовкладення, а також внутрішні накопичення капіталу дали змогу повністю оновити обладнання, створити нові виробництва. У березні 1952 р. набрав чинності Закон «Про сприяння раціоналізації виробництва». Згідно із Законом підприємства отримували державну допомогу, податкові та інші фінансові пільги за умови модернізації виробництва, оновлення

устаткування.

Японці успішно використовували зарубіжні досягнення в найсучасніших галузях індустрії. Розвиток чорної металургії йшов шляхом спорудження доменних печей великої потужності із застосуванням новаторської киснево-конверторної виплавки сталі з безперервним розливом. Успішно розвивалась електрометалургія, встановлювалися потужні автоматизовані прокатні стани, впроваджувалися енерго- та матеріалоекономні технології. Японія наприкінці 70-х рр. перетворилася в один з найпотужніших світових центрів металургійного виробництва. Закуповуючи патенти й ліцензії на наукові відкриття, оригінальні технології тощо і вміло пристосовуючи їх до своїх умов, японці отримували величезні прибутки. Ряд значних технічних новин народилися і були запроваджені у масове виробництво на японських фірмах. У другій половині 50-х рр. — нейлон, транзисторні приймачі, у 60—70-х рр. — аудіостереосистеми, відеокамери і відеомагнітофони, у 80-х — комп'ютеризовані роботи, мікросхеми на кремнієвих кристалах (чіпи) та ін. Японія іде попереду у такій важливій галузі науково-технічного прогресу, як електронна промисловість.

Головним чинником економічного зростання є, безперечно, повсякденна наполеглива праця більше, ніж 120-мільйонного японського народу, його працелюбність, самовіддача, жертвність і високий патріотизм.

Дуже ефективною виявилася в Японії система пожиттєвого найму на роботу (патерналізму), за якою платня щорічно зростає і залежить від віку і стажу. Фірми дбають про постійне підвищення кваліфікації робітників, їхній добробут і відпочинок. Перехід робітника в іншу фірму — рідкісне явище і сприймається з осудом. Японські робітники працюють інтенсивніше, за нижчу платню, у них довший робочий день, тиждень. Цим досягається зниження собівартості продукції, її ціни.

Зовнішньоекономічні зв'язки, насамперед торгівля, набули для Японії особливого значення. Імпорт сировини, якої у країні майже немає, йде головним чином із держав, що розвиваються, за низькими цінами. Дешева сировина також сприяла піднесенню японської економіки. Готову продукцію Японія вивозить до розвинутих країн — США, Канади, Австралії, країн Європи.

Завдяки цим та деяким іншим чинникам Японія досягла передових рубежів у світі і перетворилася в один із світових центрів.

4. Динаміка та структурні зміни світового господарського розвитку другої половини ХХ ст.

Після Другої світової війни світове господарство охоплювало три підсистеми: господарство економічно розвинених країн, держав так званого соціалістичного табору та країн, що розвиваються, утворених, головним чином, після розпаду колоніальної системи. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація. Змінювалася структура національних господарств. Важливими чинниками розвитку світового господарства були розвиток науково-технічного прогресу, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва. Сформувалася світова інфраструктура — комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширилися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним було посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами.

Економічно розвинені країни в другій половині ХХ ст. перейшли до якісно нового етапу економічного розвитку. Був здійснений різкий поворот в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Характерною особливістю було зростання у виробництві ролі НТП, запроваджувалися механізація і автоматизація виробництва, нові технології. Це дало змогу звільнити значні людські ресурси з матеріальної сфери виробництва і використати їх у сфері послуг. На фоні структурних змін у виробництві спостерігалось підвищення життєвого рівня населення.

Найбільш динамічно розвивалася промисловість — провідна галузь господарства. При всій різноманітності її розвитку в різних країнах структурні зміни відбувалися переважно в одному напрямі. Вичерпування національних родовищ руд і вугілля, конкуренція імпортової нафти, підвищення ефективності використання палива зумовили повільні темпи розвитку, скорочення у ВВП частки добувних галузей. Зростало значення обробної промисловості. Випереджаючими темпами розвивалися виробництво електроенергії, газопостачання, хімічна промисловість. Розпочався перехід на нафтогазову сировинну базу. Друге місце за темпами розвитку,

посідала електротехнічна галузь. Провідна роль, як і раніше, належала машинобудуванню. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна та ін.

Істотною ознакою сільського господарства в економічно розвинених країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень НТП. Зменшилася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва. Сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь.

Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинених держав визначалася досягненнями науково-технічного прогресу, який активізувався в середині 50-х рр. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила такі види трудової діяльності людини: технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську. Почали широко застосовуватись автоматичні системи машин. З'явилися нові матеріали, натуральна сировина замінювалася штучною. На ґрунті фундаментальних відкриттів виникли нові технології — лазерна, плазмова тощо.

За невеликий відрізок часу, з 50-х до середини 70-х рр., з'явилися обчислювальні системи четвертого покоління, які стали технологічною та інформаційною основою перетворення індустріальної економіки в постіндустріальну. З середини 70-х рр. особливо швидко зростало виробництво персональних комп'ютерів. Створювалися гнучкі системи виробництва, які дозволяли швидко змінювати види товарів. Ще у 1968 р. з'явився перший гнучкий робот, а у 1974 р. створений перший комерційний робот, яким керував комп'ютер.

У середині 70-х рр. почався бурхливий розвиток енергозберігаючих виробництв. Величезні кошти вкладалися у технологічну перебудову. Використовувалися альтернативні джерела енергії, будувалися атомні електростанції. Бурхливо розвивалася біотехнологія — ще одна важлива галузь постіндустріального господарства. Наука взагалі перетворюється в безпосередню виробничу силу, скорочується термін від народження наукової ідеї до її реалізації, втілення у виробництво. У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається інтенсифікація виробництва.

Зменшуються не тільки енерго- та матеріаломісткість, а й розмір капіталовкладень і трудомісткість продукції. Знижуються затрати на

сировину, обладнання, вивільняється велика кількість робочої сили, яка після перекваліфікації направляється у сферу послуг тощо. Змінюється характер і зміст праці. Різко зростає роль, соціальне і економічне значення інформаційної діяльності, виникають і розвиваються засоби масової інформації. Внаслідок цього у значній кількості людей з'являється вільний час — величезне багатство і досягнення сучасної епохи.

За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень і конструкторських винаходів, тому постійно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки.

З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково-дослідними лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції.

Розвиток національних господарств визначався значним зростанням капітальних вкладень. Причому основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на інтенсивні чинники розвитку економіки — модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу: освіту, фахову підготовку, науку, медицину.

У повоєнні роки зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Це був період злиття та поглинання фірм різних галузей господарства. Масовим явищем також стало виникнення транснаціональних корпорацій — монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. Вже до середини 70-х рр. у світі діяло близько 100 тис. подібних корпорацій.

У таких умовах зростала економічна роль держави, яка в багатьох розвинених країнах була великим власником. Їй належало 15—25% національного багатства країни. Державні капіталовкладення спрямовувалися переважно в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, водо- і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Надавалися інвестиційні субсидії, позики для розвитку конкурентоспроможних галузей, модернізації та раціоналізації «старих». Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. У 1970 р. в США частка воєнних витрат у федеральному бюджеті становила 40%, у Японії — 7,1% , ФРН — 23,7% , Великобританії — 13,7% , Франції — 16,7% .

Велике значення у державному регулюванні мали податкові стимули: прискорена амортизація, зменшення податкових ставок, звільнення від сплати податків тощо. Валютні кризи зумовили втручання урядів економічно розвинених держав у валютно-фінансові відносини. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід наприкінці 60-х рр. до «структурної стратегії». Вона ґрунтувалася на заохоченні певних галузей до вдосконалення і регулювання структури господарства з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Фактично це був початок відходу від традиційних, за кейнсіанською теорією, макроекономічних методів. У повоєнні десятиліття в економічно розвинених країнах склалася сприятлива ситуація для підвищення життєвого рівня населення. Збільшувалися доходи громадян. У 50-ті рр. в країнах Європи реальна заробітна плата зросла вдвічі. Збільшення доходів населення спричинило зростання споживчих витрат і зміну самої структури споживання. Населення західних країн все менше грошей витратило на харчування і все більше на товари тривалого користування: будинки, автомобілі, телевізори, магнітофони, пральні машини тощо.

Бурхливий економічний розвиток давав змогу виділяти значні кошти для виконання соціальних програм. До середини 70-х рр. у всіх країнах Заходу були створені ефективні системи соціального забезпечення. Вони надавали громадянам соціальну допомогу і соціальне страхування, гарантуючи державну підтримку протягом всього життя. Держава гарантувала допомогу інвалідам, сиротам, вдовам, багатодітним сім'ям, громадянам, життєвий рівень яких був менший від межі малозабезпеченості. Соціальні витрати в західних країнах складали 50—60% національного бюджету. Працездатне населення країн Заходу було охоплене різноманітними видами страхування: в разі безробіття, нещасного випадку, хвороби, пенсійне забезпечення.

В другій половині ХХ ст. провідні індустріальні країни поряд з бурхливим піднесенням економічного розвитку переживали і його спад. Зокрема, у 1974—1975 рр. вони відчули гостру економічну кризу, яка супроводжувалася значним абсолютним падінням виробництва: у США на 3%, у ФРН — на 7,5%, в Японії — на 14%. Подібний спад мав місце в інших розвинутих країнах. Різне погіршення кон'юнктури пояснювалося рядом причин, які в сукупності свідчили про початок переходу від індустріальної до

постіндустріальної економіки.

Одна із причин кризи — різке підвищення цін на нафту і нафтопродукти (у декілька разів) країнами-експортерами нафти у 1973 р. Внаслідок цього зросли витрати, вартість товарів і відповідно зменшився попит з боку споживачів. Подорожчання енергоресурсів торкнулося не лише товаровиробників, а й домашніх господарств, сімейних бюджетів. Внаслідок цього скоротився приватний попит на велику кількість товарів. Найважчі наслідки мали місце в експортних галузях промисловості. Країни-імпортери змушені були через різке зростання цін зменшити свої замовлення, що призвело до скорочення виробництва і, відповідно, зменшення товарообігу. Вихід із кризи проходив відносно швидко, і вже у 1976—1977 рр. було подолано «нафтовий шок» і досягнуто значного зростання виробництва, причому знову в традиційних галузях. Проте це був останній спалах традиційної індустрії. Одночасно відбувався прискорений розвиток новітніх виробництв і галузей: електронної, аерокосмічної промисловості, виробництва роботів і біотехнологічних виробництв.

Підсумком економічного розвитку провідних країн світу стало виділення трьох панівних центрів: США, Японії, Західної Європи — головним чином країн Європейського Союзу. В 1990 р. на ці країни припадало 59,3% світового експорту (США — 11,5%, ЄС — 39,4%, Японія — 8,4%) та 60,7% світового імпорту (США — 14,5% , ЄС — 39,6% , Японія — 6,6%).

Міжнародні порівняння показують, що економіка США забезпечує найвищі показники ВВП на душу населення. Сьогодні США — це держава з високорозвинутою економікою інтенсивного типу, більш передовою порівняно з іншими країнами світу галузевою і відтворюючою структурами. З більшості найважливіших напрямів науково-технічного розвитку, технічної озброєності підприємств, ступеня насиченості господарства інформаційними технологіями, сучасними системами зв'язку тощо США випереджають своїх конкурентів. Водночас, як свідчать розрахунки, США поступово втрачають свої позиції у рівні зростання продуктивності праці, динаміці середньорічних темпів приросту ВВП, знижується частка країни у світовій продукції обробної промисловості. Прогнозується, що США зрештою поступляться першим місцем у машинобудуванні країнам ЄС, а в електроніці — Японії, яка збереже також головну роль у виробництві електротехнічного устаткування.

Японія на кінець ХХ ст. являє собою економічно могутню

державу, що володіє промисловістю, оснащеною найновішими технологіями, має великі валютно-фінансові ресурси, займає міцні позиції у міжнародному поділі праці. Показники продуктивності праці в країні — одні з найкращих у світі. Причому за останні десятиріччя збільшення продуктивності праці випереджало зростання заробітної плати, а заробітна плата поступово стала однією з найвищих у світі. Японія — одна з найбільших торгових держав світу, причому 98% її експорту припадає на готові промислові вироби. Наприклад, на її частку припадає понад 2/5 кількості обчислювальної техніки, що надходить на світовий ринок, а також морських суден, мотоциклів та роботів; понад 1/5 обсягу продажу автомобілів, сталі, текстильних виробів.

З огляду на рівень економічного розвитку в післявоєнний період серед західноєвропейських країн виділяються ФРН, Франція, Великобританія та Італія. На цю «велику четвірку» припадає більше третини території і дві третини населення Західної Європи. Хоч частка цього регіону у ВВП і промисловій продукції серед розвинутих країн світу знизилась порівняно з 60-ми рр., ці держави концентрують у своїх руках величезний економічний потенціал. Головною «винуватицею» тенденції до зменшення питомої ваги «четвірки» у західноєвропейській економіці є Англія, частка якої з 1960 р. зменшилась у ВВП Західної Європи на 25%. Водночас частка Франції та Італії у ВВП за цей період Трохи підвищилась. Найрозвинутішою і стабільною в економічному розвитку залишається ФРН, на яку не вплинуло навіть об'єднання з НДР, що зумовило використання величезних ресурсів для «підтягування» економіки останньої. Частка ФРН у західноєвропейському ВВП складає близько 20%.

Отже, бурхливий розвиток науки, техніки, технології в другій половині ХХ ст. в провідних країнах світу зумовив створення концепції постіндустріального суспільства. Її головним теоретиком є американський соціолог Д. Белл, який вже на початку 70-х рр. вказував на визначальні риси нового суспільного устрою, що зароджувався. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному — машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стає знання, інтелект. Метою стає не кількість вироблених благ, а їхня якість — і в ширшому розумінні — якість життя. Відповідно провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають не

селяни, не робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

5. «Спільний ринок» — Європейський Союз

У 50-х рр. в більшості європейських держав були розвинуті індустріальні господарства. Їхній розвиток відзначався динамічністю і стабільністю. Швидкі темпи економічного зростання доповнюються початком органічної інтеграції в єдиний західноєвропейський економічний простір. Організаційне оформлення цей процес отримав ще у 1951 р. Саме тоді у Парижі (Паризька угода) було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). До нього ввійшли ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург. Ця міжнародна організація об'єднала кам'яновугільну, залізорудну, металургійну галузі промисловості і контролювала 60% виплавлення сталі, 50% видобутку кам'яного вугілля в Західній Європі.

Важливим кроком в інтеграційному процесі було підписання Римського договору про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Договір підписали у 1957 р. шість вищеназваних західноєвропейських країн. Мета Співтовариства — створити «спільний ринок», забезпечити рівномірний розвиток, стабільність і добробут населення у Західній Європі. Для цього передбачалося ліквідувати митні бар'єри і обмеження для ввозу і вивозу товарів, капіталів, сприяти пересуванню людей. Договір передбачав також проведення єдиної торговельної політики стосовно третіх країн, усунення перепон для руху капіталів Європейського інвестиційного банку і т. ін. Фундаментом існування і розвитку Співтовариства мали бути вільна торгівля і конкуренція. Євроатом, створений у тому ж році, мав координувати розвиток атомної енергетики. У 1958 р. були утворені вищий виконавчий, законодавчий та консультативний органи ЄЕС, відповідно: Комісія, Рада Міністрів та Європарламент. Бюджет Співтовариства формувався з внесків його членів.

Створення ЄЕС свідчило про подолання антагоністичного протистояння у Європі між індустріальними країнами, перш за все між ФРН і Францією. Вже у наступні десятиліття стали очевидними і незаперечними позитивні результати європейської інтеграції. З 1

липня 1968 р. було запроваджено єдиний тариф на ввезення товарів з третіх країн. Успішно проводилася єдина сільськогосподарська політика. З 1 січня 1993 р. функціонує єдиний внутрішній ринок Співтовариства, відмінена решта обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та людей. Введені єдині стандарти на багато видів продукції. У листопаді 1993 р. вступив в силу Маастрихтський договір, згідно з яким до кінця десятиріччя Європейське Співтовариство має перетворитись у валютний, економічний і політичний Європейський Союз з єдиними зовнішньою політикою, громадянством та валютою. 1 січня 1999 р. на єдину валюту — євро — перейшли 11 держав ЄС. Протягом кількох років євро буде засобом безготівкового розрахунку поряд з національними валютами. У деяких країнах цінники вже зараз подвійні. З 2002 р. з'являться і готівкові євро.

На сучасному етапі до Європейського Союзу входить 15 країн. У 1973 р. до нього вступили Великобританія, Ірландія, Данія, що посилює роль і значення організації. У 1981 р. в ЄС вступила Греція, у 1986 — Іспанія і Португалія, у 1995 — Австрія, Швеція, Фінляндія. Кандидатами на вступ до ЄС є деякі країни колишнього соціалістичного табору — Польща, Чехія, Угорщина, Естонія та ін. Схиляються до поступового входження до Європейського Союзу й фактично всі нові незалежні держави європейської частини колишнього СРСР, в тому числі й Україна.

Отже, для господарського розвитку провідних країн світу друга половина ХХ ст. стала періодом поступової стабілізації основних галузей промисловості, зростання виробництва товарів масового споживання, підвищення життєвого рівня населення. Масове застосування досягнень науки, інформації та комп'ютеризації надало економічному розвитку технотронного характеру. Людська діяльність все більше набуває духовного виміру. Фізична праця поступається місцем розумовій. Індустріальна епоха трансформується в постіндустріальну.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Які економічні наслідки Другої світової війни? У чому полягає значення плану Маршала для відбудови європейської економіки?
2. Визначте тенденції й напрями розвитку світового господарства у 50-х – 90-х рр. ХХ ст. Охарактеризуйте структурні зрушення у світовому господарстві.
3. Проаналізуйте чинники, що сприяли «економічному диву» Німеччини та Японії в 50-х – 60-х рр.
4. Яке значення має науково-технічний прогрес для розвитку національних господарств і світової економіки в цілому?
5. Охарактеризуйте місце сільського господарства в світовому і національних господарствах.
6. Яка роль держави у розвитку національних господарств розвинених країн?
7. Визначте основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин у 50-х – 90-х рр. ХХ ст. Назвіть основні центри економічного суперництва у світовому господарстві.
8. У чому полягає суть постіндустріального суспільства?
9. Назвіть основні причини, суть та наслідки світових інтеграційних процесів.

Частина II. **ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**

Лекція 5.

**Господарство українських земель
у період від найдавніших часів до V ст.н.е.**

План лекції:

- 1. Основні здобутки господарства первісних племен. Трипільська культура.**
- 2. Господарство скіфів та античних міст-держав українського Причорномор'я.**
- 3. Економічний розвиток східнослов'янських племен.**

1. Основні здобутки господарства первісних племен. Трипільська культура

Територія України була заселена із найдавніших часів. Перші людські поселення з'явилися тут приблизно 1,5 млн років тому. До них відносяться Королеве, Рокосове у Закарпатті, Лука-Врублівецька над Дністром, Амвросіївка у Донбасі, Кіік-Коба в Криму тощо. Люди селилися в основному на півдні сучасної України, їхнє житло нагадувало курені, накриті шкурами звірів. Важливим досягненням тогочасних людей було вміння видобувати та підтримувати вогонь, обробляти кремій, кістку, ріг. Основними заняттями були збиральництво та полювання. Таким чином можна зробити висновок, що територія України в добу палеоліту (ранній кам'яний вік) належала до високорозвинених регіонів світу, а господарські досягнення її населення були значними.

У добу мезоліту (середній кам'яний вік) природно-кліматичні умови проживання людей змінилися, важливим заняттям їх стало рибальство. У цей же час було винайдено гарпуни, лук, стріли, рибальські снасті. Велике значення мали спроби приручити диких тварин, створити водні транспортні засоби (плоти, човни). В Україні мезолітичні пам'ятки датуються IX—VI тис. до н. е. і зустрічаються

по всій території.

В епоху неоліту (новий кам'яний вік) відбулася так звана неолітична революція, значення якої в історії людства важко переоцінити. У цей час відбувається перехід до відтворюючого господарства. Неоліт тривав в Україні з другої половини VI до II тис. до н.е. Найвідомішою культурою цього періоду була трипільська (IV—III тис. до н. е.), найменування якої походить від назви с. Трипілья на Київщині. Трипільці селилися майже на всій території сучасної України. Мали постійне житло чотирикутної форми, будоване з дерева і глини, покрите соломою або очеретом. Основним заняттям трипільців було хліборобство. Сіяли ячмінь, жито, пшеницю, просо, вирощували садово-городні культури, які сьогодні добре відомі в Україні. Землю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом. Збіжжя жали кістяними або крем'яними серпами. Зерно мололи жорнами. Займалися трипільці розведенням великої та дрібної рогатої худоби, а також коней та свиней. У трипільців було добре розвинене ремесло. Виготовляли керамічний посуд, оздоблений умілими майстрами. Зародилися прядіння і ткацтво, завершилося формування техніки обробки каменю. Трипільці вдосконалили лук, стріли, сокиру, застосовували наземний транспорт — лижі, віз, сани, волокушу. Худобу використовували як тяглову силу.

Трипільці були прасовною українського народу, їхні господарські здобутки ставлять трипільську культуру поруч із шумерською, мікенською культурами, дають підставу сучасним науковцям вважати трипільців одним із найцивілізованіших народів неолітичної доби.

Бронзовий вік в Україні припадає на II тис. до н. е. Визначальними рисами цього періоду були існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, виділення скотарських племен. Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзоливарного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного та регіонального характеру.

Початком залізної доби в Україні вважають XII—VIII ст. до н. е. Вона пов'язана з кіммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослов'янською культурами. Основою господарства залишалося землеробство. Широко застосовувалися залізні знаряддя праці. Тваринництво стало свійським, виникло птахівництво. У степовій

зоні розвивалося кочове скотарство.

Великого значення набуло залізоробне ремесло. Широко використовувався гончарний круг. Населення України підтримувало тісні контакти із стародавніми сусідніми цивілізаціями. У ранній залізний період в Україні виділяється декілька культур, серед яких важливе значення мали пшеворська, зарубинецька і черняхівська. Вони охоплюють період I ст. до н. е. — VII ст. н.е. У цей час удосконалювалися знаряддя праці, розвивалося сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III—IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх утворень — держави антів.

2. Господарство скіфів та античних міст-держав українського Причорномор'я

Скіфи проживали на наших землях у VII ст. до н. е. — III ст. н. е. Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами — Велика Скіфія з столицею поблизу сучасного м. Кам'янки-Дніпровської на Запоріжжі. До її складу входили різні за походженням народи. Це були перші паростки власне державності на території сучасної України.

Про господарське та культурне життя скіфів нам відомо в основному з даних археології. У V ст. до н. е. Скіфію описав батько Давньогрецької історії Геродот. її населення він поділяв на скіфів-землеробів, кочових скіфів і царських скіфів. Скіфи-землероби жили осіло, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, часник, цибулю тощо. Скіфи-кочівники займалися скотарством. Царські скіфи — панівна верхівка державного об'єднання, збирали данину з підлеглих племен, служили у війську, воювали. Незважаючи на те, що Геродот вважав скіфів одним народом, є підстави вважати скіфів-землеробів народом-автохтоном, предком українського народу.

Скіфи добували також сіль, солили рибу, збували її сусіднім народам. Важливим заняттям було ремесло, про рівень розвитку якого свідчать знахідки у розкопаних царських курганах. Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза, виготовляли зброю, військову амуніцію. У скіфських курганах знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи (скіфська пектораль

тощо).

Добре розвиненою була торгівля між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Скіфи вивозили хліб, солону рибу, полотно, мед, віск, хутро, а ввозили різні вина, золото і срібло, вироби з дорогоцінних металів, зброю, дорогі тканини та інші товари.

У III ст. до н. е. почався занепад могутньої держави скіфів. У кількох битвах з кочовими племенами сарматів царські скіфи зазнали невдачі й мусили відступити. Основна частина царських і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворили нову державу — Малу Скіфію. Її столицею став Неаполь, залишки якого й досі зберігаються в передмісті Сімферополя. Частина скіфів поступово переходила до осілого способу життя, займалася землеробством, садівництвом, торгівлею. Пожвавилися відносини з античними містами-державами. У II ст. до н. е. — III ст. н. е. Мала Скіфія переживає період піднесення. Вона встановила владу над Ольвією й почала збройне змагання з Херсонесом і Боспором за панування над всією Тавридою. Але на прохання херсонесців понтійський (в межах сучасної Туреччини) цар Мітрідат у 110 р. до н. е. військовою силою поклав край скіфській експансії. Без воєнних трофеїв, у замкненому просторі, із застарілим суспільним ладом Мала Скіфія виявилася нежиттєздатною. До цього додалася агресія сарматів, що остаточно dokonало скіфську державу. В III ст. н. е. Мала Скіфія припинила своє існування.

Античні міста-держави українського Причорномор'я. У VIII — VI ст. до н. е. стародавні греки розпочали колонізацію Північного Причорномор'я. Причинами грецької колонізації було перенаселення міст-полісів, нестача придатної для обробітку землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення торгового обміну. На узбережжі Чорного моря греки створили ряд торгових факторій, які поступово перетворювалися у міста-держави на зразок грецьких. Найвідоміші з них Березань у Дніпро-Бузькому лимані, Ольвія на Бузі, Пантікапей на місці сучасної Керчі, Тір над Дністром, Херсонес біля нинішнього Севастополя, Феодосія, Німфей, Кіммерик на Керченському півострові та багато інших. Міста успішно розвивалися і в VI—IV ст. до н. е. перетворились на великі політичні, торгово-економічні і культурні центри. Основні заняття жителів міст-колоній — торгівля та ремесла. Місцеве населення, що проживало навколо міст, займалося сільським господарством, між ними відбувався жвавий обмін. У міста-колонії завозили хліб, худобу,

шкіри, хутро, солону рибу, сіль. З міст-колоній та з материкової Греції привозили металеві вироби, зброю, тканини, мармур, дорогоцінне каміння, твори мистецтва. Найходовішими товарами були маслинова олія, вина та керамічний посуд.

У V ст. до н. е. на Кримському півострові утворилося Боспорське царство, столицею якого став Пантікапей. До цієї держави у IV ст. до н. е. ввійшли Німфей, Феодосія, Таманський півострів, значна частина чорноморського узбережжя сучасної України. Провідне місце в економіці Боспорського царства займало землеробство. Ним займалися тисячі невеликих власників. Крім них сільськогосподарську продукцію постачали великі латифундії земельної аристократії, яка використовувала працю рабів. Ці господарства вирощували переважну частину товарного зерна, яке постачалося в Грецію.

Боспорці займалися також городництвом, садівництвом, виноградарством. Розводили коней, корів, овець, свиней, свійську птицю. Азовське море та річки, що в нього впадають, сприяли промислового рибальству.

Населення Боспорського царства досягло успіхів і в ремеслі. Як ніде у грецькому світі славилися каменярі, муляри, теслярі, столяри, малярі, штукатурі. У великих кількостях ремісники виготовляли металеві вироби з міді, бронзи і заліза. Знайдено чимало ювелірних прикрас.

Успішно розвивалася торгівля, насамперед з Афінами. У царстві чеканили власні монети, у тому числі золоті статери.

У IV—III ст. до н. е. античні міста-держави починають занепадати під ударами варварів. Різко скоротився експорт збіжжя, розладналися фінанси.

З I ст. до н. е., після того як причорноморські колонії стали васалами Римської імперії, їхнє господарство дещо стабілізувалося. Пожвавилася будівництво, відновлювалися інші галузі. Велася жвава торгівля з Малою Азією, Єгиптом, Грецією, Італією, з сусідніми варварськими племенами.

Однак загальна криза рабовласницького господарства у II—III ст. н. е. остаточно підірвала сили Римської імперії. Криза позначилася і на долі античних держав Північного Причорномор'я, економічний занепад яких розпочався в першій половині III ст. н. е. Скоротилися торгові зв'язки, зменшилася товарність сільського господарства і ремесла і відповідно скоротилися прибутки міст. Відбувалася

поступова натуралізація всього господарства. Проте в містах Північного Причорномор'я у соціально-економічному розвитку цього періоду йшли й позитивні процеси. Праця рабів поступово витіснялася працею залежних людей, подібних до колонів Римської імперії. Однак у 40-х рр. III ст. н. е. в Північне Причорномор'я вторглись готські племена, які призвели до остаточної загибелі античних держав. Вона збіглася з крахом усієї рабовласницької системи господарства.

3. Економічний розвиток східнослов'янських племен

Українці становлять етнічну гілку східного слов'янства і пройшли тривалий та складний час еволюції від найпростіших до висококультурних форм людських спільнот. Предками українців були праслав'яни, походження і етногенез яких на сьогодні остаточно не з'ясовано. Частина вчених вважає, що праслов'яни почали формуватися як окрема гілка індоєвропейської спільноти народів у II тис. до н. е. й відносять до них племена тшинецько-комарівської культури (XV—XI ст. до н. е.). Вони мешкали на території сучасних Східної Польщі, Прикарпаття, Південної Білорусії та Північної України. Незважаючи на значний ареал розселення, ця людність мала багато спорідненого в суспільному устрої, заняттях, побуті та звичаях. Люди сіяли пшеницю, ячмінь та інші культури. Існував землеробський культ. Важливу роль продовжувало відігравати тваринництво, насамперед розведення рогатої худоби, коней і свиней.

З плином часу тшинецько-комарівська спільність розпалася на окремі племінні об'єднання. Східна їхня гілка заселила південну частину лісостепу Правобережної України від Середнього Дніпра до Збруча й утворила нову етнічну спільність, відому під назвою племен білогрудівської культури (XI—IX ст. до н. е.). На думку багатьох учених, білогрудівці становили ту етнічну спільність, на базі якої пізніше утворилися східні слов'яни. Найбільше вони концентрувалися в районі сучасної Умані. Білогрудівці займалися переважно землеробством із застосуванням тяглової сили, скотарством, а також конярством. Виготовляли тюльпаноподібні горщики, інший обідній і ритуальний посуд, займалися прядінням, ткацтвом, у глиняних формах виливали бронзові сокири, кинджали, браслети. У

білогрудівців склався землеробський культ.

Виробничі й духовні досягнення племен білогрудівської культури успадкувало населення чорноліської культури (X—VIII ст. до н. е.). Чорноліські племена займали лісостепові простори поміж Дніпром і Дністром, на півночі їхня територія доходила до Прип'яті. Розвивалися традиційні види господарства. Ширше застосовувалися дерев'яні плуги. Дерев'яні та крем'яні укладки у серпах поступово замінювалися залізними, збільшувалася кількість і асортимент бронзових та залізних речей. На місцевій традиційній основі підвищувався рівень виробництва посуду.

Наприкінці IX ст. до н. е. на чорноліські племена посилилась експансія киммерійців, а згодом і скіфів. Завойовники нав'язують чорноліським та іншим племенам, а подекуди вони й самі запозичують, іноземні досягнення у заняттях, побуті та віруваннях. Із занепадом Скіфії у II ст. до н. е. слов'яни, у тому числі й предки нинішніх українців, почали звільнятися від невластивих їм рис. На праслов'янській основі почали формуватися нові етнокультурні спільності, які суттєво відрізнялися від попередніх. Зокрема, на землях поміж Віслою і Одером та в басейні Західного Бугу утворилося племінне об'єднання пшеворської культури (II ст. до н. е. —IV ст. н. е.). До його складу входили також і слов'янські племена венедів. Це перша відома нам назва слов'ян.

Майже одночасно з пшеворським сформувалось племінне об'єднання зарубинецької культури (III ст. до н. е. — II ст. н. е.). У його складі поряд з іншими східнослов'янськими народами беруть свій початок і українці. Спочатку об'єднання займало територію Середнього Подніпров'я, південної частини правобережних Полісся та частково лісостепу. Згодом зарубинці колонізували пониззя Дніпра, басейни Десни, Сейму, Сожу, Південного Бугу, проникли у Верхнє Подніпров'я. Вони займалися в основному землеробством. Застосовували прогресивну перелогову систему хліборобства. Оралі дерев'яними ралами, які були відомі на цій території ще з епохи бронзи. Урожай збирали серпами, а трави косили косами. Зерно зберігали у великих корчагах. Найбільше висівали проса, пшениці та ячменю. Вирощували також коноплі й льон. На вільних землях випасалися корови, бики, свині, дрібна рогата худоба, коні. За допомогою прирученої собаки люди полювали на диких свиней, оленів, лосів, зубрів, ведмедів, бобрів, куниць.

На високому рівні розвитку перебувала обробка заліза. Майстри

Середнього Подніпров'я навчилися надавати міцності сталі за допомогою цементації. Залізо виплавляли в основному з болотних руд у сиродутних горнах. Продовжувалося виготовлення бронзових виробів. Зарубинці уже мали ткацький верстат і виробляли тканину з шерсті, льону та конопель. Посуд робили на гончарному кругу з місцевих глин.

Праукраїнці активно торгували із зарубіжжям. З країн Південно-Західної Європи та античних міст-держав Північного Причорномор'я завозились фібули, скляне намисто, різні вироби з бронзи й заліза, з країн Західної Європи — кераміка й бронзові вироби. Натомість у Північне Причорномор'я і Грецію вивозилися продукти тваринництва, мисливства і, можливо, частково рільництва.

Приблизно на I ст. н. е. зарубинецькі племена досягли такого високого рівня розвитку й етнічної визначеності, що почали виділятися із племінного об'єднання венедів. З часом це привело до остаточного його розпаду й утворення інших племен, зокрема склавінів і антів. Склавіни проживали в основному за межами України, в межиріччі Дністра й Дунаю. Анти, яких М. Грушевський вважав безпосередніми предками українського народу, займали землі на схід від них. У IV ст. вже існувало велике антське державне об'єднання, яке в період найвищого його піднесення займало лісостепову зону від Дону до Румунії й далі на Балкани.

Анти перебували на стадії розкладу первіснообщинного господарства й зародження складнішого суспільства. З'явилася приватна власність на землю, майнове розшарування. Можновладці експлуатували полонених і обертали їх на рабів. Чисельність рабів була досить значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловіків, жінок та дітей. Але це не було класичне рабство. Найчастіше воно перетворювалося на феодальну залежність полоненого від власника.

Про господарство і побут антських племен відомо з археологічних матеріалів. З існуванням антського об'єднання приблизно збігаються в часі кілька археологічних культур. Найбільша з них черняхівська (II—V ст.) — в окремі періоди поширювалася на величезну територію від верхів'я Західного Бугу до Сіверського Дінця й від Прип'яті та Сейму до Нижнього Дунаю й Понту Евксінського (Чорного моря). Її існування вказує на відносну економічну та побутову подібність між племенами антського державного об'єднання. Культура черняхівців у своїй основі сформувалася на

грунті культури зарубинецьких племен. Як і зарубинці, черняхівці займалися в основному хліборобством. До набору традиційних зернових культур додався високопоживний харчовий продукт — гречка. Поряд з сохою із залізним наральником частіше почав використовуватися плуг із залізним лемішем і череслом.

Напередодні утворення Антського царства відбувся другий суспільний поділ праці — ремесло відокремилася від сільського господарства. У багатьох поселеннях з'явилися печі для виплавки заліза, кузні, гончарні, ювелірні та інші майстерні. Відповідно збільшилася чисельність майстрів-ремісників. Землеробство й тваринництво стали відігравати в їхньому господарстві допоміжну роль. Свої вироби майстри в основному вимінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню тісніших зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою. Тим самим закладаються підвалини для переростання таких центрів у містечка й міста.

Розгром у 602 р. антського державного об'єднання аварами не означав повного фізичного винищення праукраїнської людності. Частина праукраїнців дійсно загинула, інша — підкорилася завойовникам і асимілювалася серед навколишніх народів, решта відійшла у віддалені від аварів регіони. У цей час етнічним центром консолідації праукраїнських племен стало Середнє Подніпров'я. На його основі наприкінці VIII — в першій половині IX ст. утворилося стабільне державне об'єднання Руська земля, а згодом могутня держава — Київська Русь.

Запитання та завдання для самоперевірки

- 1. Охарактеризуйте основні здобутки господарства первісних племен на території України.*
- 2. Назвіть основні риси господарства скіфів.*
- 3. Як розвивалися економічні зв'язки населення Північного Причорномор'я з грецькими містами-полісами, розташованими на території України?*
- 4. Якими були особливості економічного розвитку східно-слов'янських племен?*

Лекція 6.
**Економічний розвиток українських земель
у V –XVI ст. та XVII- XVIII ст.**

План лекції:

- 1. Форми і характер землеволодіння в Київській державі. Категорії залежного населення.**
- 2. Міста, ремесла, торгівля у Київській Русі.**
- 3. Еволюція аграрних відносин в козацько-гетьманську добу.**
- 4. Мануфактурний період української промисловості.**
- 5. Внутрішня і зовнішня торгівля. Формування українського національного ринку.**
- 6. Господарство Запорізької Січі.**

**1. Форми і характер землеволодіння в Київській державі.
Категорії залежного населення**

Упродовж V—VII ст. у східних слов'ян відбувався процес становлення сільської сусідської громади, яка найбільше відома під назвою верв. Вона складалася з окремих сімейних дворищ, тісно зв'язаних господарськими стосунками. Земля знаходилася в індивідуальній власності малих сімей, поступово утворювалося спадкове володіння. У VIII—IX ст. майнове і соціальне розшарування, яке й перед тим мало місце, поглиблюється, виділяється племінна знать — князі, «лучші мужі», воїни-дружинники. Так виникає приватне землеволодіння, яке утверджується у IX—XII ст. разом із розвитком держави Київська Русь.

Найпоширенішими були такі форми землеволодіння, як князівське, боярське та монастирське. Земельна власність князів та бояр алодального типу була спадковою, вільно відчужувалася (продавалася, обмінювалася, дарувалася). Існувала також державна (в особі князя) власність на землю, що була панівною впродовж XI—XII ст. Це була власність бенефіціального типу, тобто тимчасова, умовна, що надавалася на час князювання чи служби. У кінці XI ст. розпочався процес перетворення її у власність феодальну, тобто

велику спадкову. Проте цей процес не завершився у домонгольській період. Найбільшими землевласниками були князі київські. Так, княгиня Ольга володіла селом Ольжичі на Десні, селом Бутурино і містом Вишгород під Києвом. Великі маєтності мав її син Святослав.

Боярське землеволодіння було досить поширене в Київській Русі, проте воно не отримало сталих форм. Бояри, як і дружинники, були на службі у князя. Після переходу князя на інший стіл чи волость, бояри переїжджали за ним. При втраті князем столу чи волості бояри також зазнавали втрат. Те ж можна сказати й про дружинників. Боярське землеволодіння мало більше значення в часи роздробленості Русі, особливо в Галицько-Волинському князівстві.

У Київській Русі значним було церковне та монастирське землеволодіння. Особливо великим землевласником був Києво-Печерський монастир.

Хоча велика земельна власність зростала, вона не становила основу економіки, як це мало місце у Західній Європі. На додаток до великих маєтностей існувало значне число дрібних землевласників. Великі землевласники мали меншу владу, ніж західноєвропейські, вони підлягали законові так само, як інші люди. Селяни ж мали різний легальний статус: абсолютно вільні, вільні з різного роду обмеженнями, кріпаки, невільники. Велика земельна власність розширювалася за рахунок розорювання цілини, а не за рахунок відбирання селянської землі. Мала або общинна земельна власність переважала в сільському господарстві.

Феодалні тенденції, зокрема щодо маноріальної економіки, стали помітними в кінці XII ст. Посилення уваги до хліборобства було пов'язане із занепадом зовнішньої торгівлі, спричиненим постійними нападами половців уздовж торговельних шляхів Дніпра та занепадом Візантії як торговельного центру після її завоювання хрестоносцями у 1204 р.

Більшість населення Київської Русі проживала у сільській місцевості й називалася смердами. Разом з тим є підстави ділити сільське населення на вільних людей і невільних, які знаходилися у власності князя, бояр та інших людей. Зустрічаються відомості про села з челяддю, рабами.

Термін «смерд» (походження нез'ясоване) означає вільний селянин, який займався землеробством, працював у власному дворіщі. Проте слово «смерд» вживалося і в іншому, ширшому значенні: воно позначало все населення, крім князя: всіх княжих

підданих. Економічне становище смердів було різним. «Руська Правда» визнає у смердів рухоме і нерухоме майно і навіть холопів, що теж належали до майна. Смерди господарювали в основному на своїй землі, що є свідченням їхньої економічної самостійності.

Поруч з цим повноправним і економічно незалежним селянством існувало інше — залежне, безземельне, що працювало на чужій землі і внаслідок своєї економічної залежності було обмежене у політичних правах. Джерела подають нам інформацію про деякі з них.

Ізгої — люди без суспільного становища, що з різних причин вийшли з тієї соціальної групи, до якої належали, та не ввійшли до іншої. Вони вважалися вільними, проте не мали власного господарства, часто осідали в чужих дворах, при церквах. Аналогічним було становище сябрів.

Закупи (відомі із «Руської Правди» як наймити) — це люди, які відробляли позичені гроші — «купу» або наймалися на роботу, попередньо беручи плату. Закупи жили або у дворі пана, або у своєму власному господарстві. Ті закупи, які виконували хліборобську роботу, називалися рільними закупамі. Закуп, безперечно, був вільною людиною. Він мав своє майно, рухоме або нерухоме, особисто відповідав за свої вчинки, а не його господар (як за холопа). За незаслужене покарання закупа господар повинен був платити як за вільного. Закуп мав право оскаржити пана перед княжим судом. Однак його становище було дуже хитким і він міг кожної миті опинитися в категорії холопів.

Рядовичами називали селян, які уклали ряд (угоду) з феодалом, визнаючи свою залежність від нього. За соціальним і юридичним становищем рядовичі подібні до закупів. Вони входили до складу челяді, виконували певні роботи у господарстві феодала або сплачували йому данину.

Холопи — це невольники, раби. Причини невольництва «Руська Правда» називає різні: одруження з рабинею при відсутності застереження своїх прав; поступання на двірську службу; банкрутство купця і продаж його майна на конкурсі; втеча чи крадіжка, вчинена закупом; неспроможність сплати судового стягнення. Діти холопів також ставали холопами. Та найпоширеніший шлях до невольництва — полон під час війни.

Раби були об'єктом купівлі-продажу. Поступово (починаючи з X ст.) більшість рабів, крім двірських, отримали земельні наділи і своїм становищем наблизилися до селян.

2. Міста, ремесла, торгівля у Київській Русі

Міста на Русі, як і по усій Європі, виникли внаслідок відокремлення ремесла від землеробства, в результаті скупчення значної кількості ремісників і торгових людей-купців. У VI—IX ст. це були городища — невеликі укріплені поселення. Середньовічні міста України—Русі утворювалися по-різному. Найперше, це були центри племінних союзів. Чимало міст (Галич, Львів, Ярослав, Ізяслав, Владимир, Холм) заснували князі. Виростали міста із боярських поселень, часто у них перетворювалися окремі села. Найбільше міст виникало на перетині сухопутних торговельних шляхів, а також на берегах судноплавних річок — Дніпра, Дністра, Дону, Волги та їхніх приток.

XI—XIII ст. — це період урбанізації Русі і найбільшого розквіту її міст. Літопис «Повість временних літ» нараховує у XIII ст. майже 300 міст. У них проживали 13—15% населення.

Місто, як правило, складалося з кількох частин: власне міста, оточеного стіною, яке називалося ще «дитинцем», і передмістя, що виникло внаслідок нових поселень і в якому проживали ремісники, торговельники, розміщувалися склади, майстерні тощо. Стіни міста були, як правило, дерев'яні, хоча траплялися й кам'яні, з вежами, брамами. Передмістя ділилися на кінці, а кінці — на вулиці. Міські будівлі були дерев'яні, а церкви — кам'яні або дерев'яні. Літопис згадує про будівництво мосту через Дніпро у 1115 р. за князювання Володимира Мономаха. Внаслідок дерев'яного характеру забудови міст досить часто виникали пожежі.

Керівними особами в місті були: в стольному — князь, який тримав біля себе тіуна, в нестольному — посадник, який також мав тіуна; тисячник, сотник, десятник, старости кінців, вулиць, старости для окремих промислів. Крім місцевих жителів, у містах проживали іноземні громадяни: євреї, німці, поляки та ін.

Міста належали державі, церкві та князям. З волі міських урядників чи правителів на міщан накладалися податки та різні повинності. Міста зберігали тісний зв'язок з сільським господарством.

Ремесла. Київська Русь славилася майстрами-ремісниками та їхніми виробами. Існувало понад 60 видів ремесел. Важливою

галуззю ремесла була металургія та обробка заліза. Мала місце спеціалізація ковальської справи. Основна продукція — сокири, серпи, коси, нараменники, лопати, ножі, цвяхи, підкови, замки, ключі, гаки, обручі тощо. Виготовлення зброї та військової амуніції займало провідне місце.

Ливарна справа, центрами якої були Київ, Владимир, Чернігів та інші міста, досягла значних успіхів, особливо після прийняття християнства. Будівництво церков, соборів, монастирів сприяло виготовленню предметів релігійного призначення, розвитку ювелірного мистецтва. Руські ремісники виробляли прикраси способом чеканки срібла і золота, волочіння дроту, виготовлення назерні, філіграні, застосовувалась техніка позолоти, оздоблення черню і т. ін.

Успішно розвивалося гончарство, широко поширене і в містах, і в селах. Вироблялася цегла — плінфа, високоякісний будівельний матеріал, з якої будувалися собори, церкви, фортеці та палаци.

Високого рівня розвитку досягло склоробне виробництво, обробка дерева, з якого виготовляли все: вози, колеса, човни, діжки, бодні, відра, корита, ложки, колиски, меблі та ін. Добре розвивалися кравецтво і шевство. Та найбільший успіх мали зодчі — будівельники, архітектори Київської Русі.

В організації ремесла визначним явищем була спеціалізація та існування корпорацій, спілок. Так, наприклад, у Києві була спілка візників, що возили дерево з київської пристані, корпорація теслярів — «дереводілів» (так їх називає літопис). У таких спілках могли працювати вільні майстри — ремісники чи наймані працівники, чи навіть княжі ремісники — невільники, холопи. Є дані про те, що професійні спілки ремісників називалися на Русі дружиною і були зародками цехів.

Монголо-татарська навала призвела до тимчасового занепаду ремесла.

Торгівля. У господарському житті Київської Русі важливе значення мала торгівля: внутрішня і, особливо, зовнішня. Внутрішня торгівля забезпечувала обмін між сільськогосподарськими і ремісничими виробниками. Велася вона переважно на міських торгах, у визначені дні тижня, у більших містах — щоденно. На торгах можна було придбати зерно, хліб, овочі, фрукти, рибу, м'ясо, молоко, сіль, а також ремісничі вироби. У цілому внутрішня торгівля

розвивалася повільно.

Зовнішня торгівля була краще розвиненою. Через Київську Русь проходило кілька міжнародних торговельних шляхів, серед яких особливе місце займав шлях «із варяг у греки». Проходив він по Дніпру, його притоках, з'єднував Балтійське і Чорне моря. На цьому шляху вирости великі міста: Київ, Великий Новгород (на Дніпрових притоках: Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород) та ін. Новгородські купці торгували з німцями, нідерландцями. Добиралися до Уральського хребта, де скуповували хутро, шкіри та іншу сировину і збували її в прибалтійських країнах. З вигодою торгували із киянами.

Важливими торговими шляхами були Соляний і Залізний, які з'єднували Київську Русь з Кримським узбережжям Чорного моря та Кавказом.

У Києві, за свідченням літописців та іноземних очевидців, було багато складів, а саме місто — важливим центром грецької (візантійської) торгівлі. До Візантії руські купці вивозили мед, віск, хутро, мечі; у меншій кількості хліб та ліс. Привозили дорогі тканини, заморську зброю, південні фрукти, прянощі, дорогоцінні ювелірні вироби, прикраси, художній посуд тощо.

Через Київ, Нижній Новгород зносилися русичі з країнами Сходу — Хозарським каганатом, Булгарським царством, середньоазіатськими та арабськими країнами. Про це свідчать як археологічні, так і писемні згадки. Асортимент товарів, що обмінювалися, був надзвичайно багатим.

Руські купці торгували із країнами Центральної та Західної і Європи: Чехією, Польщею, придунайськими країнами. Вони бували на торгах Франції, Італії і навіть Іспанії. Досить стабільними були торгові зв'язки із німецькими князівствами.

Зовнішня торгівля Київської Русі своїми успіхами завдячувала вигідному географічному розташуванню. Участь у ній брали не лише купці, а й державні провідники. Князі й бояри збирали данину від своїх підданих, і вона не тільки задовольняла їхні особисті потреби, а й була об'єктом вивозу.

Монголо-татарська навала змінила напрямки і характер зовнішньої торгівлі Східної Європи, в т. ч. Київської Русі. Зовнішня торгівля мала неабияке значення для культурного розвитку Київської держави. Відбувався інтенсивний обмін духовними, культурними цінностями між сусідніми народами. У Русь у великій кількості

поступали книги, ікони, інші цінності.

Гроші. У Київській державі існувала досить розвинена грошова система. Головну роль у розрахунках та обміні відіграла срібна гривня. Походження терміна виводять від «гриви» — волосся, отже (на думку М. Грушевського) у первісному вигляді гривня — це намисто із срібла, чи обруч. Спочатку обруч міг бути мірою ваги, а згодом став грошовою одиницею. Монетні гривні мали вигляд шестикутних злитків срібла (київські гривні), крім них існували ще гривні новгородські та чернігівські.

Як менші одиниці розрахунків, відомі ногати, куни, резани і вівериці. Деякі кодекси «Руської Правди» свідчать, що гривня мала 20 ногат чи 50 резан. Щодо куни, то М. Грушевський, аналізуючи окремі джерела, робить висновок, що гривня дорівнювала десь 20—30 кунам. Рубль, відомий також з княжих часів, був половиною гривні. Вівериця була найменшою одиницею розрахунків, а отже найдрібнішою монетою. Одну віверицю коштувала воскова свічка.

Серед археологічних знахідок зустрічаються менші від гривні золоті та срібні карбовані руські монети. Золотих, на думку вчених, було небагато, зате срібні широко використовувалися в купецьких операціях. Існували між ними значні відмінності і тому їх важко класифікувати.

До цього часу не з'ясовано, якими були на вигляд куна, ногата, вівериця. Є думка, що куна та вівериця — це хутра тварин. У зв'язку з цим в історії Русі—України є багато нез'ясованих питань з цього приводу. Вони вимагають глибшого дослідження і висвітлення.

Фінансова система Київської держави базувалася на збиранні податків із населення, які називалися даниною. Вперше цей термін згадується у «Повісті временних літ». Тривалий час збирання данини мало хижацький, стихійний характер. Після вбивства князя Ігоря деревлянами княгиня Ольга ввела регламентацію у відносини щодо данини. Були встановлені норми — «уроки», назначався час і пункти збору — «погости», в які звозилася данина. Одиницею обкладання даниною (оподаткуванням) в деяких місцевостях був «дим» — сім'я, в інших — «плуг» чи «рало» — норма землі, якою користувалася сім'я. Поступово данина отримала форму державного, феодального податку чи ренти. Князі одержували також доходи у вигляді торгових мит, плати за судочинство і штрафів.

3. Еволюція аграрних відносин в козацько-гетьманську добу

У процесі Національно-визвольної революції, яка розпочалася у 1648 р., відбулися величезні зміни у соціально-економічному житті України. Внаслідок селянських повстань і воєнних успіхів Війська Запорізького магнати і значна частина шляхти були змушені залишити Наддніпрянщину. Разом з ними відступав також і державний апарат шляхетської Польщі. У 1652 р. Правобережжя та Лівобережжя остаточно були очищені від польських панів. Феодальне землеволодіння зберігалося за православними монастирями та дрібною шляхтою. Таким чином, було ліквідоване велике і середнє землеволодіння на території, підлеглий Війську Запорізькому. Величезні земельні простори, маєтності магнатів Потоцьких, Вишневецьких та ін. переходять у користування нових власників: козацької старшини, козаків, селян, міщан. На зміну великому феодальному землеволодінню приходять дрібне, вільне землеволодіння фермерського типу, яке домінувало у козацько-гетьманський період.

Характерною стала займанщина з боку козаків і селян, покинутих польськими землевласниками, земель. Середня козацька та селянська власність зросла, значно перевищивши передвоєнну норму (четвертина лану). Найбільше зросли господарства заможних козаків та селян, які володіли господарським реманентом, худобою тощо. Насамперед такі можливості мала сільська старшина (отаман, осавул, писар, хорунжий, вїйт, сотник). Селяни ділилися на «пашенних», які обробляли землю власною робочою худобою, і «бобилів», що не мали робочої худоби. «Бобилів» було менше, ніж 20 відсотків. За свідченнями очевидців та багатьох джерел, українське козацьке село відзначалося заможністю і добробутом населення.

Під час війни деякі монастирі були зруйновані, але вони першими повернули свою земельну власність. Гетьман Б. Хмельницький ревно захищав православні монастирі і видав щодо них ряд універсалів, пам'ятаючи їхні заслуги перед православною вірою та Україною. 16 універсалів одержав Густинський монастир на Лівобережній Україні. Універсали захищали монастир від сваволі Козаків та селян, обороняли його маєтки, дарували села, млини і т. ін. Це ж стосується Михайлівського Золотоверхого, Печорського,

Межигірського, Видубицького та інших монастирів. Величезними маєтностями володіло світське духовенство. Київська митрополія була одним із найбільших землевласників.

В Україні залишилася значна кількість української православної шляхти, яка в Речі Посполитій зазнавала утисків і переслідувань з боку польських магнатів та адміністрації. Вона взяла участь у Визвольній війні і будівництві української державності. Є дані, що у складі козацько-селянського війська було 6 тис. українських шляхтичів. Б. Хмельницький видавав шляхтичам оборонні універсали. Деякі з них стали козацькими отаманами, сотниками, полковниками. Шляхта володіла значними земельними наділами, які поступово збільшувалися. Юридичною основою для існування шляхетського землеволодіння були гетьманські універсали та пізніші договори гетьманів України з московськими царями.

Козацька старшина перед 1648 р. володіла в основному хуторами, невеликою кількістю орної землі та сіножатями, лісами, ставами та іншими угіддями. Ці землі заможні козаки здобували займанщиною неосвоєних ґрунтів або купівлею, збільшували їх, розорюючи «дикі поля», вирубуючи ліси і засновуючи нові хутори. Національно-визвольна революція створила вигідні умови для ведення великого господарства. Займаючи вищі військово-адміністративні посади, козацька старшина розпоряджалася величезним майном, яке залишила польська шляхта і магнати. Старшинське землеволодіння зростало шляхом купівлі землі, гетьманських надань і царських привілеїв. Гетьманські надання земель були не вельми щедрими. Саме тому, на думку деяких істориків, козацька старшина зверталася за землею до царя, минаючи гетьмана, що згодом принесло негативні для України наслідки. Старшинські володіння охоплювали найбільше Чернігівщину і Київщину.

На роль, яку відігравала старшина в усьому феодальному землеволодінні, вказує кількісне порівняння гетьманських і полковницьких надань окремим групам власників: монастирі одержали понад 80 маєтків, шляхта — майже 50, старшина — близько 20. Магнатсько-шляхетське землеволодіння збереглося на території західноукраїнських земель.

У цілому варто зазначити, що Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького внесла кардинальні зміни в аграрні відносини. Було ліквідовано велике магнатське землеволодіння на більшій частині території сучасної

України, знищено панщину. Оформилася і домінувала індивідуально-приватна козацько-селянська власність на землю. Були створені умови для прискореного розвитку аграрних відносин. Проте у складі феодально-кріпосницької Російської імперії економічний розвиток Української держави був позбавлений цих перспектив.

Економічною основою розвитку України традиційно залишалося сільське господарство, а його провідною галуззю — зернове землеробство. Прискореними темпами розвивалося сільське господарство Гетьманщини, Слобожанщини й Запоріжжя. Причому в старшинських і монастирських маєтностях воно базувалося на використанні переважно найманої робочої сили, а не кріпаків, як це було до війни. Високопродуктивна праця найманих працівників, досконала техніка й технологія обробітку ґрунтів вивела панські господарства на досить високий рівень сільськогосподарського виробництва. Багато зерна вирощувалося в господарствах гетьманів, полковників, шляхти й монастирів. Більшість його у чистому або переробленому вигляді надходила на внутрішній і зовнішній ринки.

Розширювалися посіви під технічні культури, особливо коноплі. Значні зміни спостерігалися у садівництві та городництві. Вони поступово набирали рис товарного характеру.

Важливе місце у господарстві займало тваринництво. Великі тваринницькі господарства виходили за межі звичного феодального господарства, оскільки базувались на використанні переважно найманої робочої сили. Розвинуте тваринництво України відіграло важливу роль у становленні суконних мануфактур і нагромадженні багатства в руках підприємливої старшини, шляхти, заможних козаків і селян.

Зміни у поземельних відносинах настали, коли Гетьманщина і Слобідська Україна остаточно ввійшли до складу Російської держави, а їхня автономія ліквідувалась.

У другій половині XVII і особливо у XVIII ст. зростало старшинське землеволодіння. Цьому сприяла політика гетьманського уряду і російських царів. Старшинське землеволодіння поділялося на спадкове і рангове. Останнє надавалося за службу гетьманові чи цареві згідно з рангом.

Великими землевласниками були миргородські, чернігівські, ніжинські полковники, посади яких ставали спадковими. Чималі маєтки були у родин Кочубеїв, Золотаренків, Маркевичів та ін. Згодом відмінність між спадковим і тимчасовим землеволодінням

вникла. Гетьмани України (І. Мазепа, І. Скоропадський, Д. Апостол, К. Розумовський) також володіли величезними земельними площами і маєтками.

Із занепадом автономії в Україні збільшується російська дворянська земельна власність. Вже у другій половині XVII ст. на Слобожанщині оселяються російські дворяни, духовенство та ін. Після Полтавської битви маєтки російських вельмож в Україні збільшуються. Великі земельні наділи отримали члени Малоросійської колегії та «Правління гетьманського уряду». Після ліквідації гетьманату значні рангові володіння перейшли до рук російських можновладців. Після зруйнування Запорізької Січі її землі були передані російським дворянам. Ще раніше почалася, а після ліквідації Запорізької Січі посилилася колонізація півдня України іноземцями: греками, татарами, сербами, болгарами. Найбільшим був вплив німецьких колоністів.

Становище селянства України поступово погіршувалося. Фактично за 100 років майже все лівобережне селянство втратило земельні багатства, здобуті в ході Національної визвольної революції. У 80-х рр. XVIII ст. було повторно введено кріпосне право. Вчорашні козаки переводилися, як правило, у ранг державних селян. Козацька старшина отримувала або викупувала дворянські звання та привілеї, поступово втрачаючи національний український характер.

Отже, земельні відносини другої половини XVII—XVIII ст. розвивалися під визначальним впливом економіки Росії. Знищувалось землеволодіння селян, вони перетворювалися на кріпаків. Козацька старшина добилася зрівняння з російським дворянством і поступово денационалізувалася. Визначний історик сучасності Михайло Брайчевський вважає, що приєднання України до Росії зумовило «реставрацію феодалізму, причому в його найжорстокішій, найбрутальнішій, напівазіатській формі».

Аграрний розвиток західних і правобережних українських земель у XVII — XVIII ст. характеризувався зростанням і зміцненням феодальної власності на землю, її концентрацією в руках магнатів. Господарство розвивалося на основі фільварково-панщинної системи, що на початок 60-х рр. XVIII ст. поширилася по всій території. У західноукраїнських і правобережних північ-но-західних землях продовжувала панувати відробіткова рента. У північно-східних районах Правобережної України еволюція йшла від особистої свободи селян до слобід (селяни, які створювали свої господарства на

вільних землях, на 4—6 років звільнялися від повинностей), грошової, відробіткової ренти, що свідчило про повторне закріпачення.

4. Мануфактурний період української промисловості

Національно-визвольна революція справила значний вплив і на розвиток української промисловості. Склалися сприятливі умови для розвитку міст тих українських земель, що були визволені від польсько-шляхетського володарювання. На великі промислово-торговельні центри перетворювалися Київ, Ніжин, Переяслав, Прилуки, Миргород, Лубни, Чернігів, Полтава, Стародуб, Новгород-Сіверський. Найбільші міста розвивалися за магдебурзьким правом. Воно гарантувало незалежність міст від старшинських органів влади й закріплювало особливі права купецтва та міщанства. Всього на Лівобережній Україні у XVII ст. налічувалося понад 100 міст і містечок, у середині XVIII ст. — 200. З освоєнням південних земель були засновані міста Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ), Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Севастополь, Одеса. На основі поселень українських переселенців виникали міста Слобідської України.

Правобережні й західноукраїнські міста після значних руйнувань під час воєнних дій другої половини XVII — початку XVIII ст. відроджувалися повільно.

Ремесло на Лівобережжі та Слобожанщині розвивалося в межах цехової системи з її суворою регламентацією виробничих процесів. Але Національно-визвольна революція послабила, а подекуди й скасувала різні, в тому числі й цехові, заборони та обмеження. Нехтуючи ними, окремі ткачі, чоботарі й інші майстри дедалі частіше послуговувалися в своїх майстернях працею вільних наймитів. Вони застосовували нові прийоми та інструменти в своїй роботі. Ремесло поступово перетворювалося у свою вищу форму — дрібнотоварне виробництво.

Мануфактури. Початок мануфактурного періоду промисловості в Україні датується по-різному. Початкові форми мануфактури, на думку більшості істориків, виникли ще в першій половині XVI ст.

Основою появи мануфактур були селянські та міські промисли і ремесла. Саме сільські та міські промисли, де не було цехових обмежень, виявилися найпридатнішими для технічних нововведень, нових форм організації виробництва і праці. Технічною передумовою для створення мануфактур було широке використання водяного колеса, що забезпечувало перехід від дрібного ручного виробництва до великого механізованого. Водяні млини механізували виробничі процеси не лише у борошномельній галузі промисловості, а й використовувались у текстильній, деревообробній, металообробній та інших галузях. Найкраще розвивалися борошномельні мануфактури, яким служили не лише водяні, а й вітряні млини. У 1640 р. в маєтках Яреми Вишневецького було 476 млинів. У Гетьманській державі на будівництво та використання млинів видавалися спеціальні універсали, а їхніми власниками чи орендарями були шляхта, старшина, козаки та селяни.

Успішно розвивалося гуральництво, броварництво та медоваріння, які мали добру сировинну базу в Україні й приносили великі прибутки своїм власникам. Гуральні та пивоварні були в кожному фільварку, маєтку, в кожному селі України.

Розвивалося металургійне виробництво, найпоширенішою формою якого була рудня. Рудні склалися з млина, димарні, де з руди плавилася залізо, і кузні. У кінці XVIII ст. з'явилися перші доменні мануфактури, на яких спочатку виплавляли чавун, а потім сталь.

У першій половині XVI ст. в Україні почали виробляти папір. Найбільше папірень було у Східній Галичині, основним центром українського паперового виробництва вона залишалася впродовж XVII—XVIII ст. Папірні були в основному власністю поміщиків, монастирів і козацької старшини. У XVI ст. здобутки у паперовій промисловості України дозволили відкрити добу книгодрукування, яке також здійснювалося у друкарнях мануфактурного типу.

У Слобідській та Лівобережній Україні успішно розвивалося селітряне виробництво, зосереджене в басейнах рік Псла, Ворскли, Орелі, нижнього Дніпра та Бугу, в районі Чугуєва та Путивля. Ще до Хмельниччини в Україні існувало 20 селітроварень, які були монополією держави. Наприкінці XVIII ст. лише на Слобожанщині було 500 селітряних мануфактур.

В Україні у XVI—XVIII ст. існувало багато інших видів мануфактур. Серед них успішно розвивалися гути (виробництво

скла), буди (виробництво поташу), солеварні, порохівні. До мануфактур належали підприємства з виробництва гармат і дзвонів, карбування монет, текстильні, суднобудівні та інші підприємства.

Мануфактури являли собою відносно великі підприємства, на яких частково застосовувалася механізована праця, хоча ручна праця все ж домінувала. На мануфактурах існував поділ праці, використовувалася наймана праця. Мануфактурне виробництво було в основному товарним і ринковим. З виникненням мануфактур укрупнювалося виробництво.

Збереження кріпосництва на західноукраїнських і правобережних землях після Національно-визвольної революції, його поступове утвердження на Лівобережжі та Слобожанщині створювало умови для дальшого розвитку виробництва на примусовій праці селян у феодалських (вотчинних) і посесійних мануфактурах. Останні утворювалися як казенні, а потім передавалися у посесію (умовне спадкове користування) приватним особам або одразу виникали як посесійні. На них працювали приписані державні селяни або куплені спеціально для роботи на підприємствах. Частина поміщицьких мануфактур передавалася в оренду.

У другій половині XVIII ст. в Україні було майже 40 централізованих мануфактур, які виникли в текстильній галузі й які можна вважати зародками великого капіталістичного виробництва, їхнє виникнення було тісно пов'язане з військово-господарськими потребами держави. Подібні мануфактури з'явилися в інших галузях промисловості. У цілому XVIII ст. — період розквіту мануфактурного виробництва в Україні.

5. Внутрішня і зовнішня торгівля.

Формування українського національного ринку

З розвитком товарного виробництва в Україні активізувались економічні зв'язки між населеними пунктами, регіонами і країнами. Збільшилася кількість торгів і базарів та днів їхнього проведення. На кінець XVIII ст. на території Східної Галичини і Північної Буковини їх діяло щорічно майже 5000, на території Лівобережної України — 8680, Слобожанщини — близько 2000. Сфера економічного впливу міст і містечок поширювалася, втягуючи в товарно-грошові

відносини й віддалені села та хутори. Основними товарами на них була продукція переважно місцевих ремісників і селян.

Значно ширший асортимент товарів надходив на ярмарки. їхня кількість і тривалість також збільшилися. Якщо в 1666 р. на Лівобережжі діяло 76 ярмарків, то в кінці XVII ст. — 390, у Слобожанщині — 271, у Галичині й Буковині — близько 120, у Закарпатті — понад 70. У Правобережній Україні в першій третині XVIII ст. виникло 16 ярмарків, в 40—60-ті рр. — 42. Великі ярмарки збирались на Слобожанщині, Правобережній Україні, Закарпатті. Вони проводилися таким чином, що торгівля велася майже безперервно. Переїжджаючи з одного ярмарку на інший, торговці могли місяцями не бути вдома. Розвиток торгівлі гальмували зловживання влади, високі мита й митні кордони.

Значну роль відігравали контрактові ярмарки у Львові та Києві, що збиралися щорічно. У Львові такі ярмарки перетворилися на біржі, де купували, продавали, закладали, здавали в оренду маєтки, укладали кредитні угоди, надавали позики. Кількість учасників становила 4000 чоловік. На Хрещенський контрактовий ярмарок у Києві, що був відкритий в 1797 р. замість ярмарку в Дубно на Волині, приїжджало 5000 чоловік.

Винятково важлива роль належала торгівлі в економічному зближенні українських земель. Незважаючи на міждержавні кордони, торгівля між Слобожанщиною, Лівобережжям, Північним Причорномор'ям, Правобережною і Західною Україною ніколи не припинялася. На ярмарки до Кременчука прибували купці як з близьких, так і віддалених місць, зокрема з Катеринослава, Могильова, Пінська. Широко були представлені регіони на торгах у Києві. Жоден київський ярмарок не відбувався без слобідських, південних, кримських, подільських, волинських, західноукраїнських та іноземних купців.

Купці з правобережних і західноукраїнських міст торгували на ярмарках Ніжина, Ромен, Стародуба, Харкова, Сум та інших міст вином, бакалійними товарами, селянськими ремісничими виробами (кожухами, свитами, полотном), дьогтем. Лівобережна Україна була основним постачальником зерна на правобережний ринок. Активною була торгівля Правобережної України з Запоріжжям: звідти везли сіль, рибу, зброю, чоботи, а купували коней, волів. Із Закарпаття через Львів надходили товари з Угорщини та інших європейських країн. З Північної Буковини в інші українські землі гнали худобу,

вивозили хутро, вино, мед, віск, горіхи, фрукти. Основними предметами ввозу були вироби ремесел і промислів, залізо. Регулярними були торгові зв'язки Придніпров'я та Слобожанщини з Північним Причорномор'ям і Кримом.

Розвивалася також постійна торгівля, яку здійснювали через стаціонарні заклади — крамниці, рундуки, склади, корчми, шинки, ятки (ларки). З кінця XVIII ст. на західноукраїнських землях з'явилася аукціонна торгівля. Продавали і купували землі, маєтки, будинки, хатне майно, худобу, право на відкуп і оренду прибутків міста.

Торгівлею займалися різні прошарки населення. Але найбільше, звичайно, купецтво, кількість якого незмінно зростала. Якщо купці займалися перепродажем товарів і притому в значних масштабах, то торговці часто торгували своїми виробами, причому в незначній кількості. Як правило, більшість з них спеціалізувалася на продажу певних товарів. Окрему групу торговців становило чумацтво — торгово-візницький промисел, який переважно спеціалізувався на перевезенні солі та риби. Зародившись у попередні часи, воно у XVIII ст. переживало піднесення. Валки чумаків досягали 100 і більше возів.

З розвитком торгівлі пожвавилися старі й з'явилися нові торгові шляхи. Більшість їх перетиналися у Києві. Тут сходилися і звідси розходилися дороги, що зв'язували північні та південні, східні та західні українські землі. Через Київ велася транзитна торгівля з країнами Західної Європи та Близького Сходу. Густа мережа старих і нових шляхів зв'язувала між собою міста і села, українські землі й створювала необхідні умови для дальшого розвитку торгівлі.

Отже, упродовж XVI—XVIII ст. в Україні відбувалося формування і становлення національного ринку. Незважаючи на те, що українські землі перебували у складі різних держав, торгівля, обмін між різними поселеннями і регіонами поступово зростали. Економічні зв'язки сприяли нівелюванню місцевих особливостей людей у побуті, матеріальній і духовній культурі та мові, кристалізації рис, властивих для більшості українського народу.

Розвиток торгівлі в XVII—XVIII ст. сприяв процесу подальшого формування фінансово-грошової системи. Для тогочасного грошового обігу характерним був біметалізм — використання як золотих, так і срібних монет, які оцінювалися стихійно, за ринковою вартістю вміщеного в них металу.

В XVI ст. в обігу залишалися празькі гроші, литовські та польські

динарії, півгрошові монети, срібні таляри, угорські золоті дукати та ін. З середини XVII ст. на території Української козацької держави поширилися російські срібні і в незначній кількості мідні монети.

Протягом XVIII ст. проводилися реформи, спрямовані на стандартизацію грошового обігу всіх частин Російської імперії, в тому числі Лівобережної України. Випускалися мідні, срібні та золоті монети. У 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші (асигнації). Російські гроші протягом XVIII ст. поширилися в українських землях, витіснивши з обігу польсько-литовську монету. Відбулося об'єднання грошових систем Росії й України в єдину.

Значні зміни в XVII—XVIII ст. на українських землях відбулися у фінансово-податковій системі. В Українській козацькій державі фінанси підпорядковувалися гетьману, вони були невіддільні від його приватного господарства.

Головним джерелом прибутків військової скарбниці були загальні податки з населення Української козацької держави. Зокрема стягували: побір або подимне — постійний податок від хати, дворів, землі; стацію — надзвичайний податок, який йшов переважно на утримання війська. Розміри податків становили від 1 до 12 золотих. Інколи їх сплачували зерном. Податки платили в основному селяни і міщани. Оподатковувалися також виробники спиртних напоїв. Цей податок, який називався показенщиною, платили і козаки.

Значні доходи козацька держава одержувала також від торгівлі — за рахунок ряду внутрішніх торгових зборів і мита — та сільськогосподарських промислів. У її власність перейшли млини, винокурні, броварні, корчми, лісові буди та інші підприємства, які раніше належали королівщинам або шляхті. В умовах становлення та зміцнення Української держави вони здавалися в оренду.

У міру посилення політичної залежності України від імперського центру, збільшувалася й її фінансова залежність. Російські монархи проводили політику, спрямовану на руйнування України як самостійного економічного організму і поступове перетворення її в російську колонію. Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися торгівлею за кордоном. В 1719 р. Петро I заборонив своїм указом експорт на Захід будь-якого товару з України. Вводилась державна монополія на багато видів товарів. Широко практикувалося перекупування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою визначались торги, ярмарки, а

особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. Отже, фактично була скасована вільна українська торгівля.

Українську економіку дуже підривали постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (часом понад 10 тис. чол.), які утримувалися здебільшого за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Так, тільки з Лівобережжя в царську скарбницю у 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб., у 1723 р. — 85,9 тис., а вже у 1724 р. — 241,3 тис. крб. Однією з негативних економічних санкцій російського уряду було також збування на території українських земель «лихих» мідних грошей, щоб срібні й золоті залишалися по можливості в обігу в Росії і зосереджувалися у державній скарбниці.

Останню спробу відстояти фінансову автономію України зробив гетьман К. Розумовський, проте успіху не досяг. Царський указ 1754 р. вимагав подавати точні відомості про прибутки та видатки української казни. Зі скасуванням в Україні в 1764 р. гетьманства фінансова система України була об'єднана з фінансовою системою Російської імперії.

6. Господарство Запорізької Січі

Значну роль в економічному розвитку українських земель відіграло козацтво, яке вийшло на історичну арену в кінці XV ст. Воно успішно освоювало землі Передстепової України, Південного Поділля, Слобожанщини, Північного Причорномор'я і Приазов'я. У середині XVI ст. за порогами Дніпра було зосереджено багато українських козаків. Визначну роль у їхньому згуртуванні відіграла Запорізька Січ, що виникла на Нижньому Подніпров'ї в середині XVI ст. Її можна визначити як самоврядну військово-політичну організацію народної самооборони з комбінованою громадсько-індивідуальною господарською системою, яка ґрунтувалася на засадах особистої свободи козаків, демократії, самоврядування, федералізму та економічного лібералізму.

Економічна система запорізького козацтва складалася з двох секторів: січового й індивідуального. У свою чергу січове господарство поділялося на загальносічове та курінне. На цьому рівні переважали ті форми господарської діяльності, які потребували

спільних зусиль артільної роботи. Ядром соціальної організації Січі був курінь, де й минало все козацьке життя. Як самостійна економічна одиниця кожний курінь мав майно і доходи, якими Кіш як центральний запорізький уряд не розпоряджався. Саме між куренями Кіш жеребкуванням переділяв щорічно найбільш прибуткові угіддя — рибні лови, пасовища та сіножаті. Кіш утримував загальновійськові табуни коней, череди худоби, отари овець і торгував ними з сусідами: Польщею, Гетьманщиною, Росією. Індивідуально-трудовою діяльністю на приватному рівні запорожці займалися в паланках — адміністративно-територіальних округах на землях Вольностей запорізьких козаків (у межах теперішніх Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської і Кіровоградської областей).

Землеробство в економіці Запоріжжя довго відігравало другорядну роль. Через свою трудомісткість воно було малорентабельним. Скотарство порівняно з ним приносило в 5 разів більший прибуток.

Природні й соціальні умови визначили організаційну форму запорізького господарювання в степу — зимівник (хутір). Зимівники запорізької старшини і багатих козаків — це були великі тваринницькі ферми зі значними посівами зернових. У них не було кріпацтва, що панувало тоді майже в усій Російській імперії, а виробництво ґрунтувалося на власній та найманій праці. Запорізьке хліборобство заклало основу степової житниці, пізніше відомої на всю Європу.

Запоріжжя ще не знало приватної власності. Проте, вкладаючи в господарство свої гроші і працю, окремі господарі природно прагнули змінити умовний титул власності на безумовний. У Вольностях Війська Запорізького відбувався безповоротний процес перетворення загальнокозацької власності, що перебувала у спільному нероздільному користуванні всього війська, на приватну власність.

Господарські осілости запорожців започаткували майбутні села і навіть великі міста. Наприклад, Катеринослав (Дніпропетровськ) виріс на місці запорізького поселення Половині, Запоріжжя сформувалося навколо знаменитого острова Хортиці. Подібне історичне походження мають Нікополь, Кривий Ріг, Олександрія та багато інших міст.

Значного розвитку на Запоріжжі набули ремесло і промисли. На

Січі та в зимівниках працювали різні майстри, в тому числі й з виробництва холодної зброї, куль, ядер. У середині 70-х рр. XVII ст. тільки на Січі перебувало не менше сотні ковалів, котрі виробляли різні залізні речі. Запоріжжя славалося своїми майстрами кораблебудування. На Дніпрі існували корабельні верфі, де запорожці будували річковий і морський флоти. Хоч за розмірами суден Чорноморський козацький флот поступався турецькому, але створював йому найсильнішу конкуренцію на Чорному морі. Торгівля та фінанси Запоріжжя визначалися особливостями його господарства, способу життя і суспільного ладу.

Внутрішня торгівля обмежувалася продуктами харчування й предметами побутового вжитку. Попит на ці товари забезпечували місцеве виробництво і кустарні ремесла. Для Запоріжжя велике значення мала зовнішня торгівля. На Січ завозили предмети найпершої необхідності в козацькому житті: хліб, тютюн, горілку, порох та інші бойові припаси, а також тканину, готовий одяг тощо. Вивозили сіль, рибу, худобу, хутра.

Ресурси Січі формувалися з комбінації податків, які стягувалися через ціни на товари, а також з доходів від промислів, мита за перевезення й транзитну торгівлю, натуральних і особистих повинностей, оренди, регалій (монопольного права Коша розподіляти між куренями рибні та звірині лови, ліси й сіножаті при виключенні конкуренції з боку сторонніх). Значну роль також відігравали військова здобич, царське «пожалування» тощо. Відомо, що в останній рік існування Запорізької Січі її річний бюджет оцінювався у сьогоднішній валюті в 40—50 млн грн.

Запорізька Січ не мала власної банківської та грошової систем. В обігу перебували гроші різних країн. На Запоріжжі здійснювалися досить значні кредитні операції й продаж цінностей з відстрочкою платежів.

Таким чином, у результаті Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст., що відбувалася одночасно з Англійською буржуазною революцією, на більшості території України були створені сприятливі передумови для генезису індустріального суспільства, розвитку мануфактурного виробництва і формування ринку найманої праці, становлення фермерського господарства та національного ринку. Однак на заваді реалізації згаданих можливостей стали Московська держава і Річ Посполита, які спрямували свої зусилля на ліквідацію Української держави,

перетворення її на колонію.

Запитання та завдання для самоперевірки

- 1. Якими були соціально-економічні завоювання українського народу в ході Національно-визвольної революції середини XVII ст.?*
- 2. Проаналізуйте зміни, що відбулися в земельних відносинах в Українській гетманській державі та Слобідській Україні протягом другої половини XVII-XVIII ст. Як змінилося правове становище селян?*
- 3. Розкажіть про господарство старшини, козаків, селян в Українській гетманській державі.*
- 4. Проаналізуйте форми землеволодіння на правобережних та західноукраїнських землях. Назвіть особливості селянського землеволодіння.*
- 5. якою була економічна система Запорізької Січі?*
- 6. Охарактеризуйте мануфактурний період української промисловості.*
- 7. Які фактори сприяли формуванню українського національного ринку в XVII-XVIII ст.?*

Лекція 7.
Економічний розвиток України
наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.
Господарство України в міжвоєнний період

План лекції:

- 1. Індустріалізація в Україні.**
- 2. Зрушення в сільському господарстві. Столипінська аграрна реформа.**
- 3. Економічна політика українських урядів доби Національно-визвольної революції (1917—1919 рр.).**
- 4. Економічні експерименти більшовиків в Україні: «воєнний комунізм» та неп.**
- 5. Сталінська індустріалізація в Україні: хід, особливості, наслідки.**
- 6. Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні. Голодомор 1932—1933 рр.**
- 7. Економічний розвиток західноукраїнських земель у 20—30-х рр.**

1. Індустріалізація в Україні

Упродовж 60—80-х рр. ХІХ ст. в Східній Україні завершився промисловий переворот. Найхарактернішою ознакою цього було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів. Основним промисловим паливом стало кам'яне вугілля. З цього часу активніше застосовуються у виробництві досягнення науки і техніки.

Значний поштовх одержали традиційні в Україні галузі промисловості, пов'язані з сільським господарством. У першу чергу це стосувалося цукрової промисловості, в якій господарювали підприємці — представники різних національностей: Терещенко, Симиренко, Харитоненко, Бобринський, Хряков, Потоцький, Бродський, Гінзбург та ін. Завдяки високій концентрації виробництва загальна кількість цукрових заводів з початку 60-х до середини 90-х рр. ХІХ ст. зменшилась з 247 до 153, а робітників, навпаки,

збільшилось з 38 тис. до 78 тис. Виробництво цукру на заводах зросло в 14 разів і становило 84% від виробництва його у всій Російській імперії. Найбільші цукрозаводчики України об'єдналися в цукровий синдикат — перше у Російській імперії монополістичне об'єднання, що виникло у Києві у 1887 р. Через 5 років до нього входили 90% діючих заводів в Україні.

В останні десятиріччя XIX ст. у Катеринославській та Херсонській губерніях виникли 17 великих металургійних заводів, 9 з них належали іноземцям: англійським, бельгійським та французьким підприємцям. Вони були збудовані на їхні кошти: завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (нині Донецьк); Дніпровський завод у селищі Кам'янському (нині Дніпродзержинськ); Гданцівський завод біля Кривого Рогу. Російські промисловці стали власниками заводів: Брянського — біля Катеринослава, Дружківського та Донецько-Юр'ївського у Донбасі.

З 1888 по 1894 рр. в Україні створено 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже 63 млн. крб. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали значною мірою захопили ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній та металургійній промисловості України (у вугледобуванні іноземцям належало 63% основного капіталу, в металургії — 90%). У 1900 р. переважно іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування.

Значним досягненням у процесі індустріалізації України стало будівництво Харківського та Луганського паровозобудівних заводів, на яких було збудовано до 1900 р. 233 паровози.

Процес монополізації став особливо активним на початку XX ст. Переломним моментом виявилася економічна криза 1900—1903 рр., внаслідок якої збанкрутіли сотні дрібних і слабких підприємств, натомість виник ряд великих монополістичних об'єднань: «Продамет», «Продвагон», «Продвугілля» та інші. Монополії проникли в усі сфери господарства. Напередодні Першої світової війни в Україні не було вже жодної важливої галузі промисловості, в якій так чи інакше виробництво не було б монополізоване. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на початку XX ст. на одне з перших місць у світі. Підприємці, в основному чужинці, монополізуючи виробництво, встановлювали ціни на готову продукцію, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового люду.

Таким чином, ставши на шлях індустріалізації, Україна зробила значний поступ уперед у своєму розвитку. Вона перетворилася в один з найрозвинутіших у промисловому відношенні районів імперії. Тут склалися такі великі промислові центри загальноімперського значення, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукровобуряковий район. Однак докорінних змін в економіці не відбулося. У зв'язку з початком Першої світової війни індустріалізація в Україні так і залишилася незавершеною. До того ж царський уряд проводив колонізаторську політику щодо України, мало цікавився її економічними проблемами. Виробництво залізничних рейок, яке в Україні становило більше, ніж 75% від загальнодержавного, переважно обслуговувало Російську імперію з її найдовшими у світі залізницями. У кінці XIX ст. Україна давала 70% усієї продукції добувної промисловості, тоді як в переробній її частка становила лише 15%. Основним виробником тютюну імперії була Україна, але виробництво цигарок здійснювалося в Петербурзі. Велику частину українського цукру відправляли на рафінадні заводи Москви, щоб навіть у цій галузі зробити Україну залежною від Росії. Таких прикладів було дуже багато. Тому, хоч несподіваний і потужний вибух промислової активності в Україні справляв приголомшливе враження, він приховував однобічний, незрівноважений характер цього розвитку.

Фактично однобічний, колоніальний характер мав і товарообмін. Бо імперська політика ціноутворення створювала ситуацію, коли вартість готових російських товарів була надзвичайно високою, в той час як ціни на українську сировину залишалися низькими. Внаслідок цього російські виробники готових товарів мали значно більші прибутки, ніж компанії з видобутку вугілля та залізної руди в Україні. Так українську економіку позбавляли потенційних прибутків і змушували служити інтересам російського центру імперії.

Отже, незважаючи на надзвичайно високі темпи індустріалізації в Україні, завершити її до початку Першої світової війни це вдалося. Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною.

Західна Україна. У кінці XIX — на початку XX ст. в економічному житті Західної України відбуваються суттєві зрушення. Прискореними темпами почала розвиватися лісопильна і та

деревообробна галузі промисловості. На початку ХХ ст. Га-і личина експортувала щорічно 80—85 тис. вагонів лісоматеріалів. З 90-х рр. ХІХ ст. з'явилися ознаки концентрації виробництва, одним з виявів якого було утворення у 1892 р. нафтового картелю. У 1905—1906 рр. виникло понад 50 акціонерних компаній з видобутку нафти, найбільшими з яких були «Галицько-карпатське товариство», «Східниця», «Галичина».

Акціонування та монополізація стали характерними й для інших галузей промисловості. Однак переважна більшість підприємств залишалися дрібними. На початку ХХ ст. на всіх західноукраїнських землях налічувалося близько 100 фабрично-заводських, переважно дрібних підприємств, де працювало 62—63 тис. робітників із 300 тис. робітників, зайнятих різними видами промислової діяльності. Решта — близько 240 тис. — працювала в кустарних промислах, у маленьких ремісничих майстернях, удома.

У цілому промисловість західноукраїнських земель розвивалася повільно. Галузева її структура залишалась однобокою — в напрямку видобутку і первинної переробки сировини — і мала колоніальний характер. Незважаючи на значні зрушення кінця ХІХ — початку ХХ ст., становлення фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях ще не відбулося.

2. Зрушення в сільському господарстві. Столипінська аграрна реформа

Селянські реформи 1848 р. в Австрійській та 1861 р. у Російській імперіях мали багато спільних рис. Насамперед вони створили сприятливіші умови для індустріального розвитку. Земля стала об'єктом купівлі-продажу, розвивалося селянське підприємництво, розширювалися ринкові відносини. Водночас реформи мали і ряд недоліків. Зокрема, усі питання були розв'язані на користь поміщиків. Залишалася низка пережитків панщинно-кріпосницької системи господарювання: поміщицьке землеволодіння, незабезпеченість селян землею, викупні платежі тощо. Реформи не зрівняли селян у громадських правах з іншими суспільними верствами. Все це гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства.

Залишки кріпосництва, невирішеність аграрного питання стали

причинами незатихаючої боротьби у пореформеному селі. Особливо це проявилось в умовах першої російської революції 1905—1907 рр. Царський уряд намагався стабілізувати становище в країні шляхом перебудови земельно-аграрних відносин. У квітні 1906 р. головою Ради Міністрів і водночас міністром внутрішніх справ Росії було призначено видатного реформатора Петра Столипіна. Був він противником ліберального й соціалістичного рухів, прагнув змінити Російську імперію шляхом економічних і соціальних реформ, активно боровся з національно-визвольними рухами, особливо українським.

Найзначнішою в діяльності П. Столипіна була аграрна реформа. Вона мала на меті розв'язати завжди нелегке для Росії (і України) земельне питання. Указ від 9 (22) листопада 1906 р. скасовував обов'язкові «земельні общини» і надавав кожному селянинові право вимагати виходу з общини і виділення йому землі в одному масиві, що отримав назву «відруб». Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі і створювати «хутір» (найпоширеніший в Україні). Цей захід повинен був служити перебудові земельних відносин, створити стан заможних селян-фермерів.

Іншим важливим кроком аграрної реформи П. Столипіна було створення Селянського земельного банку і надання йому права давати селянам вигідні кредити для купівлі землі, реманенту тощо. Це сприяло також торгівлі поміщицькою землею та придбанню її селянами.

Ще один важливий напрямок реформи — переселення селян із густозаселених регіонів європейської частини Російської імперії у Сибір, за Урал та на Далекий Схід, де був надлишок вільної землі. Українські губернії протягом 1906—1912 рр. дали близько 1 млн. переселенців. Однак через погану організацію переселенської кампанії значна частина українців змушена була повернутися назад. В 1914 р. в Сибіру і на Далекому Сході проживало 2 млн. українців.

За неповних чотири роки четверта частина господарств в Україні, що входили до земельних громад, вийшла з них, а протягом 1916—1917 рр. селяни купили, головним чином у поміщиків, понад 7 млн десятин землі. Внаслідок цього напередодні Лютневої революції 1917 р. в руках селян було вже 65% усієї землі, й на одне господарство припадало 8,6 га. У результаті реформи на Правобережній Україні й Полтавщині, де общинне землеволодіння було слабо поширене, майже вся селянська земля стала приватною.

У цілому столипінська аграрна реформа мала успіх в Україні.

Нею скористалися, перш за все, селяни, які хотіли і вміли господарювати, Реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. В 1909—1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази. Земські агрономи організували прокатні станції техніки, сільськогосподарські читання. Для малоземельних селян створювали товариства з оренди землі та І колективного ведення рільництва. Однак модернізація українського села здійснювалася повільно порівняно з країнами Західної Європи і була перервана війною 1914 р.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві І мав місце і на західноукраїнських землях. Однак Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорської імперії. У сільському господарстві було зайнято близько 90% населення, а безпрецедентний визиск селян під час викупу землі та упорядкування справи сервітутів завів західноукраїнське село у безвихідь.

У Західній Україні збереглося велике поміщицьке й церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40% усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Основна ж маса селянства страждала від безземелля і малоземелля. Взагалі господарств, що мали наділи до 5 га, в Галичині нараховувалось 80% , на Буковині — 85% , у Закарпатті — 73%.

Користуючись малоземеллям селян, великі землевласники зберігали з ними напівкріпосницькі стосунки. Поміщицькі господарства базувались в основному на відробітках селян, які не мали засобів до життя і були позбавлені необхідних умов ведення господарства. Великого поширення набули відробітки за проценти, які сплачували за борг взятого до «нового врожаю» збіжжя, за «порцію» — певну суму грошей, яку поміщики позичали селянам, за землю, за штрафи при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законів тощо.

Щоб вижити, селянська біднота змушена була шукати заробітків поза селом; швидкими темпами зростала еміграція. Йдеться про початок масової еміграції українських селян до Америки, здебільшого Канади і США, у менших розмірах — до Бразилії та Аргентини, де ще було чимало неосвоєних територій і уряди цих

країн заохочували масове переселення з-за кордону. Окрім того, місцеве селянство виїжджало на сезонні заробітки до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та у прикордонні російські губернії. Ті, хто бажав працювати, щоб мати постійний заробіток, і не боявся важкої роботи, влаштовувалися чорноробами на заводах, шахтах, будівництві. Споконвічні селяни найбільше прагнули одержати земельні ділянки для сільськогосподарського обробітку з фондів державної власності.

Масштаби еміграції особливо зросли на початку ХХ ст. Якщо в 1890—1900 рр. з Галичини емігрувало 78 000 чол., то за перше десятиріччя ХХ ст. виїхало понад 224 000 чол. Еміграція полегшила становище селян, оскільки вона дещо пом'якшила проблему аграрного перенаселення. Підраховано, що з 1890 по 1913 р. кількість емігрантів дорівнювала майже третині всього приросту населення за цей період. Окрім того, американські іммігранти і європейські сезонні робітники велику частину заощадженого заробітку переказували додому. У результаті вперше у західноукраїнських селян з'явилися гроші, на які вони почали скуповувати головне багатство — землю.

Отже, з початком ХХ ст. становище селян стало потроху покращуватися і не було вже таким безрадісним, як декілька десятиліть тому. «Наш бідний, довгі роки систематично гноблений і оглуплюваний народ власною силою й енергією підіймав себе з понижаючого стану... та з радісною певненістю глядить у свою кращу будучність», — писав І. Франко у 1907 р. про цю важливу перемену в селянському житті.

3. Економічна політика українських урядів доби Національно-визвольної революції (1917—1919 рр.)

Перша світова війна мала руйнівний вплив на економіку України. Була паралізована зовнішня торгівля. Скорочувалися посівні площі, на 200 млн пудів у порівнянні з 1913 р. знизився валовий збір зерна, почалися перебої з продовольством. Назріла криза промислового виробництва, обсяг якого скоротився на 30—50%. На початку осені 1917 р. у Донбасі не працювало 200 шахт, були зупинені металургійні заводи. Негативно позначалася на господарстві нестача кваліфікованої робочої сили. Понад 3,5 млн українців у російській

армії і 250 тис. в австро-угорській змушені були воювати за чужі їм інтереси.

Економічна і політична криза на початку 1917 р. призвела до краху російського самодержавства. У березні 1917 р. представники української інтелігенції утворили Центральну Раду, що ставила за мету домогтися автономії у складі Росії. За таких складних умов Центральна Рада як найбільш представницький владний орган в Україні, не змогла налагодити ефективного державного управління, забезпечити стабільність і порядок, організувати економічне життя. Лише після прийняття Третього універсалу і створення УНР, тобто із запізненням у кілька місяців, Центральна Рада обнародувала основні принципи своєї економічної політики. Значне місце у Третьому універсалі відведено вирішенню аграрного питання — найпекучішого у той час для селянства. Оголошувалося скасування приватної власності на «землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні монастирські, кабінетські та церковні». Ці землі мали перейти в руки трудящих селян без викупу. Для реалізації цього положення Універсалу Центральна Рада доручила Генеральному Секретаріату із земельних справ розробити закон про те, як користуватися цими землями до остаточного вирішення їхньої долі на Українських Установчих Зборах.

У Третьому універсалі декларувалась необхідність «доброго і упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів і споживання й кращої організації праці». З цією метою Центральна і Рада зобов'язала Генеральний Секретаріат праці спільно з представниками робітників «установити державний контроль над продукцією в Україні». Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня.

Однак уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в реалізації наміченої Третім універсалом програми. Центральна Рада поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання. 10 листопада 1917 року на нараді представників поміщицьких організацій, київських цукрозаводчиків і банкірів, В. Винниченко заспокоїв поміщиків, заявивши, що питання про землю буде вирішене на Українських Установчих Зборах. А через кілька днів Рада опублікувала роз'яснення Універсалу з аграрного питання, яке забороняло «свавільне захоплення земель та іншої власності». Передбачалися покарання тих, хто порушуватиме встановлений

порядок. Наміри Центральної Ради спрямовувалися на збереження продуктивності сільського господарства, але розходились із прагненнями мало- та безземельних селян.

Малоефективною виявилась політика Центральної Ради щодо фінансів та промисловості. Катастрофічно бракувало грошей навіть для виплати зарплатні. Та зачіпати царські банки, які діяли в Україні всупереч інтересам Центральної Ради, уряд не ризикував. Не виконувалася також обіцянка встановити державний контроль над промисловістю. Робітники не зрозуміли її суті, а промисловці зустріли взагалі вороже.

Остаточне банкрутство економічної політики соціалістичної (за переконаннями) Центральної Ради стало очевидним після окупації України німецькими та австро-угорськими військами. Рада виявилася неспроможною гарантувати виконання умов Брестського мирного договору, тобто забезпечити вивезення до Німеччини продовольства. Внаслідок цього та інших причин Центральна Рада перестала існувати.

Гетьманат. Уряд гетьмана Павла Скоропадського та його оточення складалися з помірковано-консервативних чиновників, військових і громадських діячів дореволюційного часу. Вони прагнули побудувати нову за формою Українську державу зі стабільним устроєм, що базуватиметься на засадах приватної власності. Уряд очолив Федір Лизогуб, октябрист з українофільською орієнтацією, великий поміщик. Він зумів налагодити функціонування державного апарату, в т. ч. й на місцях, за рахунок використання царської бюрократії. Це, правда, загрожувало відновленню української державності, зате забезпечило порядок, виконання союзницьких домовленостей тощо. Великі землевласники стали відновлювати свою власність на землю і майно в Україні. Поряд з цим уряд розпочав розробку аграрного законодавства й опублікував у липні 1918р. «Проект загальних основ земельної реформи». Передбачалося збільшити кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних, а також викуплених у великих приватних власників земель. Землею за викуп наділялися лише заможні господарі. Лісові угіддя (більше 100 десятин) залишалися за власниками і серед селян не ділилися. У цілому проект був консервативним і більшістю селян не сприймався.

Відновлювалися старорежимні порядки і в промисловості. Уряд

повертав націоналізовані підприємства колишнім власникам. Фабриканти не сприйняли тих змін, що настали після Лютневої революції. На виробництві обмежувалась свобода профспілкової діяльності, рівень зарплати визначався власником фабрики і т. ін. Внаслідок такої політики влітку і особливо восени 1918 р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських заворушень, які разом з іншими причинами призвели до ліквідації держави Павла Скоропадського.

Директорія. Її економічний курс не відзначався послідовністю, особливо у початковий період діяльності, коли активну роль у виробленні політики відігравав В. Винниченко, який належав до лівого крила УСДРП. Призначений головою Ради Міністрів В. Чехівський також був лівим українським соціал-демократом. Симон Петлюра був заклопотаний військовими справами і особливого впливу на економічну лінію не справляв.

Директорія одним із перших своїх заходів оголосила про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землеволодіння. Уряд мав намір встановити в Україні національний варіант радянської влади, прагнучи цим самим вибити з рук більшовиків один з найважливіших пропагандистських козирів. Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала Трудовому Конгресові, який обирало трудове населення без участі «поміщиків і капіталістів». Внаслідок такої політики Директорія залишилась без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату — всіх, без кого нормальне існування держави неможливе.

Непослідовність курсу Директорії виявилася у розробці аграрної політики. Декларуючи вилучення землі у поміщиків без викупу і цим задовольняючи маси селянства, Директорія прагнула заспокоїти і поміщиків. Вона пообіцяла їм компенсацію затрат на агротехнічні, меліоративні та інші вдосконалення, раніше проведені в маєтках. За землевласниками залишались будинки, худоба, виноградники та ін. Було також оголошено про недоторканість земель промислових підприємств і цукрових заводів. Конфіскації не підлягали також землі іноземних підданих. Нарешті, в руках заможних селян залишалася ділянки площею до 15 десятин землі. Хоча ці заходи обумовлювалися необхідністю зберегти від розпаду економічне життя, та все ж в

умовах більшовицької агітації були розцінені як пропоміщицькі та прокуркульські й відкидалися.

Західноукраїнська Народна Республіка. Перед урядом ЗУНР стояли надзвичайно складні соціально-економічні завдання. Адже Галичина впродовж чотирьох років Першої світової війни була ареною кровопролитних боїв армій ворогуючих держав. Край був зруйнований і пограбований. Не тільки села, а й повіти (наприклад, Зборівський) майже повністю зникли з лиця землі, люди жили в землянках. Тому найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було забезпечення населення й армії продуктами харчування, так як у Галичині не вистачало продовольства. Ще гострішою була нестача промислових виробів.

Уряд Наддніпрянської України надав допомогу галичанам. У край було надіслано 1000 вагонів продуктів харчування (в тому числі 500 вагонів цукру) й асигновано гроші для купівлі продуктів харчування. Але ця допомога виявилася недостатньою. Тому Секретаріат внутрішніх справ змушений був здійснити радикальні заходи. Усі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках. Було введено два безм'ясних дні на тиждень, заборонено питлювати збіжжя, випікати тісто. До хліба треба було давати четверту частину картоплі. Завдяки цим заходам вдалося врятувати людей від голоду.

За умов постійної руїни й воєнних дій західноукраїнському урядові вдалося також налагодити адміністрацію краю, уникнути поширення епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу, а почасти й телефону.

Було проведено земельну реформу. Українська Національна Рада поклала в основу своєї аграрної політики принцип збереження приватної власності на землю. Конфіскації підлягали лише державні землі, землі, що належали членам пануючої династії, землі двірські та церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевершували певну дозволену норму площі. Наділення землею передбачали почати зразу ж після закінчення війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети.

Успіхи державного будівництва Західноукраїнської Народної Республіки були перекреслені воєнними невдачами.

Отже, бойові дії Першої світової війни, хаос і дезорганізація, що панували в усіх сферах економічного життя, агресія з боку білої та

червоної Росії, Польщі, непослідовність та нерішучість українських національних урядів у проведенні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки національної революції і втрати державності.

4. Економічні експерименти більшовиків в Україні: «воєнний комунізм» та неп

Політика «воєнного комунізму». Вирішивши збройним шляхом питання про владу в Україні на свою користь, більшовики почали докорінну ломку всіх соціально-економічних відносин. Перш за все було взято під партійний контроль фінанси. Нова влада заборонила діяльність банків, провела конфіскацію на користь рад золота та інших цінностей. Фінансове господарство України підпорядковувалося фінорганам Росії. Паралельно відбувалось одержавлення промисловості. Його здійснювала Вища рада народного господарства Росії (ВРНГ), утворена 1 грудня 1917 р. В Україні були сформовані філії ВРНГ, які не мали ніякої автономії. Постановою ВРНГ від 22 січня 1918 р. державною власністю Російської федерації були оголошені акціонерні товариства «Продамет» і «Кровля». Було націоналізовано і оголошено власністю Російської Федерації 9 з 15 великих металургійних заводів України, які виплаляли 80% чавуну і сталі. Державною власністю РРФСР стали 230 великих шахт, суднобудівні заводи Півдня, ряд підприємств Харкова, Катеринослава та інших міст.

Проте найголовнішим питанням для більшовиків в Україні було питання про хліб. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щоденно з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня — по 300, а з квітня — по 400 вагонів. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством, здійснювався терор над українським селом.

Більшовики встановили контроль над Україною з допомогою дуже привабливих для людей гасел: «Заводи — робітникам», «Земля — селянам». Проте незабаром було оголошено курс на «швидке, рішуче і тверде здійснення економічної диктатури пролетаріату», яке передбачало ліквідацію товарно-грошових відносин і введення

прямого продуктообміну. Було розгорнуто широку націоналізацію промисловості, торгівлі, транспорту. Протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств. Характерно, що державні підприємства, як правило, в умовах розрухи не діяли. Сотні тисяч робітників залишалися без роботи, змушені були виїхати у село.

Продовольча політика радянської влади була антинародною за своєю суттю. Наприкінці лютого 1920 р. Раднарком УРСР прийняв закон про хлібну розверстку, що мала забезпечити робітничі центри Росії та України, армію, сотні тисяч радянських службовців продовольством. Були створені спеціальні продовольчі загони. З метою їхнього зміцнення до продзагонів було мобілізовано майже 15 тис. робітників, в т. ч. понад 2 тис. членів більшовицької партії. Влітку 1920 р. завдання щодо продрозверстки було покладено на Першу кінну армію С. Будьонного, що перекидалася на радянсько-польський фронт. Проте селянство відмовлялося здавати хліб, і до липня 1920 р. загальний план продрозверстки, що становив 153 млн пудів хліба, було виконано лише на 10% .

Водночас із загостренням дефіциту продуктів харчування великі райони півдня України (насамперед — Донецька, Запорізька, Катеринославська, Миколаївська та Одеська губернії), Поволжя та Північного Кавказу охопила посуха, наслідком якої став голод 1921—1923 рр. Лихо зростало: у грудні 1921 р. голодувало 12% населення України, в січні 1922 р. — 20%, а в травні — вже 48% , тобто не менше 10 млн чол.

Становище ускладнювалося тим, що в кризових ситуаціях більшовики визначали свою політику, виходячи з єдиного критерію: якби не послабити власної диктатури. Тому перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Згуртовані й голодні робітничі колективи були набагато небезпечнішими, аніж розпорошені селяни.

Проте не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. Факти свідчать, що поволзьким селянам і біженцям з Поволжя в Україні надавалася хоч якась допомога, нерідко за рахунок України. Але про голодуючих українських селян держава намагалася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України (цю блокаду було знято лише в 1922 р.). Було опрацьовано й техніку замовчування пануючого в Україні голоду. 4 серпня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що не потребує пояснень: «Вказати губкомам, що під час проведення

кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні, де допомога місцям, що постраждали від неврожаю, могла бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами».

Підрахунки фахівців переконливо підтверджують, що у 1921—22 рр. хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 25 млн пудів. У той же час до РРФСР було вивезено 27 млн пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася. Крім того, з осені 1922 р., незважаючи на голод, партійно-державне керівництво Росії зробило перші спроби експорту хліба (з України в цей час було забрано не менше 15 млн пудів зерна). А щоб це не виглядало аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. Принцип «недоїмо, але вивеземо», котрим керувалися царські міністри, трансформувався в інший: «помремо, але вивеземо». Як наслідок, голод в південних губерніях України протримався весь 1922 р. і перейшов на першу половину 1923 р.

Була ще одна причина трагедії 1921 —1923 рр. Посиливши руйнівну та спустошливу дію природних явищ (посухи та неврожаю) численними конфіскаціями продовольства, офіційна центральна влада фактично вперше апробувала голод як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху, яким було охоплене українське село. За офіційними даними, наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. чол. Знешкодити їх каральними акціями не вдалося. Тому в 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом, через який більшовики, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній, допомагали природному катаклізму справитись із селянським повстанським рухом, небезпідставно вважаючи, що голод впорається з повстанцями краще, ніж каральні експедиції.

Загалом же голод 1921 —1923 рр. за приблизними оцінками, коштував Україні до 1,5—2 млн жертв.

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення більшовиками. Воно вилилося у військові заколоти, великі робітничі страйки та селянські повстання, які охопили Росію та Україну. Наполегливі спроби більшовиків у 1918—1921 рр. побудувати, відповідно до своєї програми, безтоварну централізовану економіку завершилися крахом.

Нова економічна політика. У 1921 р. більшовики та їхній вождь В. Ленін були змушені визнати повний провал політики «воєнного комунізму» і перейти до нової економічної політики (непу).

Основними складовими непу були: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денационалізація середніх та дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарчого розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції); дозвіл іноземних концесій; відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; заміна продрозверстки продподатком. Неп мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції і масових виступів населення. У сільському господарстві неп передбачав цілу систему заходів, серед яких найголовнішим була заміна продрозверстки продподатком. Розмір продподатку визначався напередодні посівної й був у два рази меншим, ніж розмір продрозверстки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися у кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У промисловості неп передбачав повернення дрібних та середніх підприємств їхнім власникам, проведення децентралізації управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися у трести. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, створювались умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці та оренди. Під час проведення нової економічної політики залучався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У галузі торгівлі створювались умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовувались ярмарки.

У 1922—1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю — червонець, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому.

Була введена єдина система податків, створювались ощадні каси та ощадний банк.

Політика непу була сприйнята в Україні неоднозначно. Так, відомо, що деякі діячі Компартії України виступили проти заміни продрозверстки продподатком.

Незважаючи на це, нова економічна політика почала запроваджуватися в Україні. З 1923 р. трудолюбиве українське селянство почало швидкими темпами підвищувати продуктивність праці у своїх господарствах. У 1927 р. в Україні обробляли землі більше, ніж у 1913 р. на 10% , а виробництво зерна вже у 1925 р. досягло довоєнного рівня.

Неп сприяв розгортанню кооперативного руху. Сформувалася єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої. Вона сприяла підвищенню продуктивності праці, заготівлі й збуту продукції, ефективному кредитуванню селянських господарств.

В умовах непу довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання. Проте відставала більшість галузей важкої промисловості, які, так само, як і транспорт та зв'язок, були під контролем держави.

Підсумки і значення непу досить суперечливі та неоднозначні. Завдяки йому було відновлене господарство, зруйноване за роки війни. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, пожвавилась торгівля і товарообмін, була знята соціальна напруга. Але водночас з позитивними результатами нова економічна політика породила безліч протиріч. Зовнішня торгівля стала виключно державною монополією. Всі великі підприємства залишались у державній власності. Ставала все очевиднішою невідповідність між ідеологією більшовиків і їхньою практикою.

У кінці 20-х рр. неп було відкинуто. Приводом до цього стала чергова хлібозаготівельна криза 1927—1928 рр. На початку 1928 р. партійно-державне керівництво почало застосовувати «воєн-но-комуністичні» адміністративні заходи щодо селян, які не виявляли бажання продавати державі зерно за заниженими цінами. Неп замінили командно-адміністративною системою керівництва.

5. Сталінська індустріалізація в Україні: хід, особливості, наслідки

Незважаючи на успіхи непу, СРСР, в т.ч. й Україна, залишалися аграрно-індустріальними, їхня економіка вимагала технічної і технологічної модернізації. У 20-х рр. мала місце гостра партійна

дискусія про те, якими шляхами досягти світового рівня економічного розвитку. Перемогла лінія Й. Сталіна та його соратників, які були прихильниками авторитарних форм управління і здійснення індустріалізації будь-якою ціною і в найближчій перспективі.

Була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічки. Перша п'ятирічка 1928—1933 рр., зі слів Й. Сталіна, була виконана за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п'ятирічний план розвитку господарства був недовиконаний. Замість мінімальних 18% зростання темпів виробництва за рік, реальні темпи зростання становили біля 16%.

Вже перший п'ятирічний план, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї несприйнятливим. Він ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні ж прискореним темпом мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. З 61,6 млрд крб., призначених згідно з планом першої п'ятирічки на народне господарство, Україні припадало 11,3 млрд крб., тобто 18,3%, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як Росії призначалося 68%, набагато більше, ніж належало б. З виділеної Україні суми на промисловість припадало 4,2 млрд крб., з них на нове будівництво лише 1,2 млрд крб. Найгіршим було те, що з суми 1,2 млрд крб. 78% призначалось на Донецько-Криворізький район (6, 5 млн чол. населення), отже — для задоволення потреб Росії у вугіллі й металі. На решту території України (22,5 млн чол.) припадало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво.

Отже, розвиток промисловості в Україні повинен був і надалі йти у старому напрямі, що сформувався ще у царські часи. І тоді, і тепер роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін — в другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7% від загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки — 14,5%. Частка ж Росії зросла до 71%.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства,

конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та інші.

На відміну від розвинених країн світу, індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося. Сама держава ставала не тільки власником створюваних промислових об'єктів, а й споживачем її продукції: в основному зброї та засобів виробництва. Фінансові ж засоби для цього черпалися з бюджету, тобто шляхом визиску людей, який був можливий лише в тоталітарній державі. Важливим джерелом індустріалізації був колоніальний визиск поневолених народів, у т.ч. й українського. Визиск здійснювався шляхом встановлення неадекватних цін на ввіз і вивіз продукції, особливо сільськогосподарської. Так, за центнер м'яса Україні платили 2,4 крб., тоді як на світовому ринку (Лондон) ціна становила 8,8 крб. Надешевше коштував хліб, що вивозився з України за кордон.

Курс на індустріалізацію був слабо підготовлений. Катастрофічно бракувало коштів, обладнання, кваліфікованих кадрів і багато іншого. Однак, завдяки ентузіазму простих людей, їхній вірі у краще майбутнє, з'явилися сотні великих і середніх заводів, фабрик, шахт, електростанцій. У цілому за 30-ті рр. в Україні створено потужну індустріальну базу, що ввела республіку в коло економічно розвинутих країн світу. У цей час тут з'явилися такі велетенські підприємства, як «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпрогес», Харківський тракторний завод та ін.

6. Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні. Голодомор 1932—1933 рр.

Колективізація сільського господарства служила одним із джерел індустріалізації. Разом з тим, вона забезпечувала контроль з боку ВКП(б) над селянством, стала важливою складовою частиною формування тоталітарної системи.

Переходу до колективізації сприяла криза хлібозаготівель 1927—1928 рр. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялось продавати державі хліб за нижчими цінами. У січні 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове

вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства.

Суцільна колективізація почала здійснюватись вже у 1929 р., названому «роком великого перелому». Було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попереду інших республік здійснити колективізацію. Комісія, очолена наркомом землеробства СРСР Я. Яковлевим, встановила терміни суцільної колективізації в основних зернових районах. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» віднесла Україну до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Партійно-державний апарат України виступив з рядом власних ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. У маси кинуте гасло «шалених темпів колективізації». 24 лютого 1930 р. С. Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання:

«Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної компанії, а всю Україну — до осені 1930 р.» Таким чином, українські партійні вожді зменшили терміни колективізації на 1 — 1,5 року.

Початок колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності і передавати її у колгоспи. Адже усупільнювали не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Досягти цього вдавалося лише шляхом грубого насильства. Селяни відповіли антиколгоспними, антирадянськими виступами локального характеру, які жорстоко придушувалися. Поставлене у безвихідь селянство почало продавати або забивати худобу, ховати чи псувати реманент. У 1928— 1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття.

Події набували загрозливих масштабів. На початку березня 1930 р. газета «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», в якій засуджувалися «перегини» у колгоспному будівництві. Головну відповідальність за «викривлення партлінії» Сталін перекладав на місцеве керівництво. Таким був маневр Сталіна та його оточення, які, в першу чергу, були винними у скоєному.

У ході колективізації, яка у наступні роки дещо меншими темпами продовжувалася, сталінізм скоїв ще один злочин. Розпочався активний наступ проти заможних селян, т. зв. куркулів. Спочатку цей наступ здійснювався шляхом адміністративного тиску —

встановлювався високий податок, заборонялася оренда землі тощо. З грудня 1929 р. влада перейшла до політики відкритого терору проти заможних селян. На перше червня 1930 р. було «розкуркулено» 90 тис. селянських господарств України, що становило 1,8% від їхньої загальної кількості. Конфісковано й передано в колгоспи худоби, реманенту, будівель на суму 90—95 млн крб. Під «розкуркулення» потрапляли не лише заможні господарства, а й ті, що не хотіли йти в колгоспи. Кампанія «ліквідації куркульства як класу» була формою репресій щодо всього селянства.

У 1931 р. репресії продовжувались. Всього в Україні за роки колективізації було експропрійовано майже 200 тис. селянських господарств, разом з членами сімей це становило майже 1,5 млн осіб. Близько 800 тис. з них заслали на Північ і Сибір, де українці масово вмирили або жили і працювали у нелюдських умовах. На їхніх кістках виникли Кузбас, Караганда, Печора, Колима...

Найжорстокішим злочином сталінського режиму проти українського народу був організований ним голодомор 1932 — 1933 рр. Це була спланована акція комуністичного режиму проти українського селянства, яка повинна була ліквідувати базу української нації і національного відродження, протистояння радянській владі. Аналіз архівних джерел переконливо засвідчує той факт, що в українському селі мали місце всі елементи політики геноциду. Такого висновку дотримуються і члени Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні (до її складу входили провідні юристи світу), яка працювала в 1988—1990 рр. Та й сам Сталін визнавав, що загальний врожай зерна в 1932 р. перевищував урожай 1931 р. Інакше кажучи, харчів не бракувало. Проте держава систематично конфісковувала більшу їх частину. Ігноруючи заклики і попередження українських представників влади, Сталін підняв план заготівлі зерна у 1932 р. на 44 %. Це рішення і та жорстокість, з якою виконувалися його накази, прирекли мільйони людей на смерть від голоду, який неможливо назвати інакше, як штучний.

Голод, що поширювався протягом 1932 р. набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. Залишившись без хліба, селяни їли мишей, пацюків та горобців, кісткову муку і кору дерев. Мали місце численні випадки канібалізму. Але конфіскації збіжжя продовжувалися, незважаючи на те, що з голоду вмирили цілі села. За вказівкою Молотова, коли хліба не було, забирали сухарі, картоплю, сало, соління, тобто всі запаси їжі. Намагаючись врятуватися, тисячі селян

йшли до міста, де весною скасували хлібні картки і можна було купити хліб. Однак сільським жителям хліб продавати заборонялося. Селянам не дозволялося також найматися самостійно на роботу на промислові підприємства. Незважаючи на те, що шляхи, які вели до міста, були блоковані, тисячі сільських жителів пробивалися туди, але не знаходили порятунку і вмирили прямо на вулицях. У Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Києві кожного ранку збирали і вивозили до братських могил померлих від голоду селян. Прагнучи врятувати від голодної смерті дітей, селяни везли їх до міста і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях.

Загалом же, за підрахунками дослідників, від голоду 1932—1933 рр. в Україні загинуло від 5 до 9 млн чоловік. Цим самим підривалася етнічна основа становлення української нації — село, знищувався той прошарок, від якого залежали процвітання суспільства, здатність його до розвитку.

7. Економічний розвиток західноукраїнських земель у 20—30-х рр.

Після розпаду Австро-Угорської імперії і поразки національно-визвольної боротьби західноукраїнські землі були розділені між Польщею, Румунією та Чехо-Словаччиною. Ці країни значно відставали від промислово розвинених держав Західної Європи. Західноукраїнський регіон залишався аграрно-сировинним додатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили іноземних країн.

Польський уряд поділив свою країну на дві території Польщу «А» і Польщу «Б». До першої входили корінні польські землі, до другої — переважно західноукраїнські. У Польщі «А» зосереджувалось 80% металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна й цукру. Уряд свідомо гальмував промислове будівництво у Польщі «Б».

Про колоніальну відсталість галицьких земель свідчив стан їхньої промисловості. 85% підприємств були дрібними, на кожному з них працювало в середньому 20 чол. Продуктивні сили у краї розвивалися відповідно до інтересів польської економіки. Тут переважали ті

галузі, що давали високі прибутки без значних капіталовкладень, а саме: нафтодобувна, деревообробна, харчова та деякі інші. Зберігалося ремесло. Понад 80% населення краю займалося сільськогосподарським виробництвом.

Західні українці зуміли організувати економічну самооборону проти іноземної експлуатації. Вже у перші повоєнні роки було створено широку мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Вони були об'єднані у повітові і крайові товариства, серед яких виділялися «Народна торгівля», «Центросоюз», «Центробанк», «Маслосоюз». Очолював українську кооперацію в Польщі Ревізійний союз українських кооперативів.

Закупівельно-збутові кооперативи змогли організувати заготівлю сільськогосподарських продуктів серед своїх членів, забезпечення їх реманентом, насінням. Селянські кооперативні об'єднання налагодили експорт окремих видів продуктів за кордон.

Виробнича кооперація займалася переробкою сільськогосподарської та іншої продукції. Особливі успіхи мала молочарська кооперація, яка змогла вийти на європейський ринок.

Кредитні кооперативи займалися мобілізацією заощаджень, надавали вигідні кредити. При «Центробанку» був створений Фонд господарської розбудови, який сприяв будівництву нових виробництв.

Кооперація являла собою чітко налагоджену систему, організувала основні ділянки економічного життя і стала важливим його чинником.

У становищі відсталих окраїн Румунії були Буковина і деякі повіти Бессарабії. Буковинська промисловість залишалася напівкустарною. Найбільшу питому вагу в економіці краю становила харчова промисловість.

Слабо розвивалася промисловість Закарпаття, в якому в 1926 р. налічувалось всього 92 підприємства, які до того ж були напівкустарними, дрібними.

В умовах іноземного панування гальмувався також і розвиток сільського господарства. Українські селяни страждали від малоземелля. Аграрні реформи, які проводилися, не могли задовольнити потреби українського села. Мав місце масовий селянський рух, масова еміграція за кордон. Економіку західноукраїнських земель періодично потрясли кризи.

Отже, як і в попередній період, у міжвоєнний час Україна

залишалася територіально роз'єднаною, а її економіка розвивалася за принципами, які мало узгоджувалися з українськими інтересами.

Запитання та завдання для самоперевірки

- 1. Як вплинула Перша світова війна на економіку українських земель?*
- 2. Проаналізуйте економічну політику урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР.*
- 3. Якою була специфіка здійснення «політики воєнного комунізму» в Україні? Назвіть основні причини голоду 1921-1923 рр.*
- 4. У чому полягала суть нової економічної політики? Що привело до її згорання?*
- 5. Охарактеризуйте хід, особливості та наслідки сталінської індустріалізації в Україні.*
- 6. Як вплинула суцільна колективізація на стан сільського господарства? Назвіть основні причини голодомору 1932-1933 рр.*
- 7. Прослідкуйте економічний розвиток західноукраїнських земель у 20-30-х роках. Якими факторами він визначався?*

Лекція 8.

Господарський розвиток України в 1950-1980-ті рр.

План лекції:

- 1. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи і спроб її модернізації.**
- 2. Причини і форми застійних явищ в економічному житті 70-х — першій половині 80-х рр.**
- 3. Пошуки шляхів реформування господарської системи в другій половині 80-х рр. та їхня невдача.**

1. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи і спроб її модернізації

У 50-х — першій половині 60-х рр. основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Однак після смерті Сталіна було зроблено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.

Насамперед було розпочато реорганізацію управління промисловістю. На думку М. Хрущова, Першого секретаря ЦК КПРС і головного реформатора, надцентралізовані галузеві міністерства (у 1950 р. існувало 30 всесоюзних і 21 союзно-республіканське міністерство) були неспроможними забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Зокрема, надмірна централізація управління породжувала ситуацію, коли виробництво меблів у 1950-х рр. в Україні контролювало 35, а взуття — 11 міністерств. Це вело до справжнього хаосу: так, підприємства Івано-Франківської області, однієї з найбільших постачальників лісових матеріалів у республіці, одержували ліс не з околиці, а аж з північно-східних регіонів СРСР (Карельської АРСР та Архангельської області). Закарпатська тютюнова фабрика одержувала пакувальну фанеру з м. Пінська, що у Білорусії, а Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, розташований поруч, не знав, куди збувати фанеру.

Щоб зменшити розтратність централізованого виробництва, уже з 1953 р. почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і

передача частини економічної влади республіканському керівництву. Якщо у 1950 р. в Україні 65% всього виробництва було підпорядковано центру, то у 1956 р. ця частка зменшилась аж до 24%. Решту 76% контролювали республіканські міністерства. У 1957 р. М. Хрущов замість старої міністерсько-вертикальної системи ввів нову територіально-горизонтальну систему управління, засновану на радах народного господарства (раднаргоспи). Новоутворені органи здійснювали управління господарством в окремих економічно-адміністративних районах і підприємствами, що раніше належали союзним і змішаним міністерствам. При цьому Держплан зберігався. Він продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика. Уряд вважав, що реформа допоможе раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі бар'єри. Кінцевим результатом мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання.

І дійсно, організація раднаргоспів мала певний ефект. Внаслідок ліквідації окремих міністерств значно скоротився адміністративно-управлінський апарат. Було закрито сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного. Вивільнені виробничі площі задіяні для виготовлення нових видів продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зменшилася кількість зустрічних перевезень вантажів.

На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90% підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління у прийнятті багатьох рішень. Тисячі заводів, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалося виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок заповнювався телевізорами, радіоприймачами, пральними машинами, пилососами, холодильниками, швейними машинами, велосипедами та іншими товарами, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції у 50-х — першій половині 60-х рр. майже вдвічі перевищували ці самі показники за 1965—1985 рр. У цьому сенсі роки правління М. Хрущова були найдинамічнішими для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи М.Хрущова носили половинчастий характер. Ні він сам, ні

тим більше його найближче оточення не ставили питання про повний злам командно-адміністративної системи, скасування централізації. Партійно-державне керівництво вважало, що стабільні темпи економічного зростання цілком можна забезпечити за допомогою існуючого господарського механізму, не усвідомлюючи, що його ресурси вичерпалися.

Підприємства замість опіки міністерств і відомств опинилися під пресом раднаргоспів. По-старому Москва ставила виробничі завдання, встановлювала ціни на основні види товарів, забирала значні суми прибутків. І найголовніше — Держбанк СРСР, який регулював господарську діяльність підприємств, не став ближче до України.

Чи не найбільшою помилкою М. Хрущова було фатальне нерозуміння ним того, що насправді сталося на Заході у післявоєнні десятиліття. Поставивши у 1957 р. перед країною завдання за двадцять років догнати і перегнати США за всіма показниками суспільного виробництва, він старанно прораховував, скільки тонн заліза має виробити Радянський Союз на душу населення, щоб реалізувати задумане. Іронія полягала в тому, що США, як й інші промислово розвинуті країни, у той самий час розробляли нові технології, які не потребували такої кількості металу. На Заході повним ходом йшла науково-технічна революція, що базувалася на використанні нових матеріалів — напівпровідників, пластмаси. Хрущов хотів наздогнати і перегнати західний світ, але не розумів, що біжить у зовсім протилежний бік.

Поряд з експериментами у промисловості М. Хрущов зайнявся реформуванням *сільського господарства*. Були підвищені закупівельні ціни на сільгосппродукцію, збільшено асигнування аграрного сектора, зміцнена його матеріально-технічна база тощо. Разом з тим, спостерігаючи за успіхами тваринництва, аграрного сектора економіки в США, лідер партії і держави, завзятий реформатор, вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів в СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що повинно було підняти рівень кормової бази тваринництва, а отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі і т. ін. У цілому добра ідея в умовах радянської дійсності, безвідповідальності і загальної безгосподарності була повністю дискредитована. Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях. Сіяли її навіть в Архангельській області.

Тому, посіявши в 1962 р. кукурудзу на 37 млн га, радянські аграрники змогли зібрати її лише з 7 млн га. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб був замінений на кукурудзяний, а горохова та кукурудзяна епопея стала темою для багатьох гуморесок та анекдотів. Погано підготовлене експериментаторство звело майже нанівець попередні досягнення в галузі сільського господарства і поставило його у кризовий стан. Якщо з 1950 по 1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то в 1958—1964 рр. — на 3% . У 1962 р. СРСР вперше змушений був закупити зерно за кордоном, потрапивши у залежність від його імпорту до кінця свого існування.

Волюнтаристським методом вирішував М. Хрущов проблему забезпечення людей продуктами харчування. Категорично виступав проти індивідуальних присадибних господарств селян, які планував у близькій перспективі ліквідувати взагалі й орієнтуватися лише на колективні господарства. У часи правління Хрущова було ліквідовано МТС, а їхню техніку передано колгоспам, що мало в цілому негативні наслідки. У цей же час здійснювалося освоєння цілих земель Сибіру, Уралу, Середньої Азії, перш за все Казахстану. Україна виділила на програму освоєння перелогових земель значні кошти, матеріальні і людські ресурси, що призвело до зменшення посівних площ у республіці. Великої шкоди господарству України було завдано створенням «рукотворних морів» — Канівського і Київського водосховищ, які «поховали» сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

«Косигінські реформи». У 1965 р. до влади в СРСР прийшло нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим. Свою діяльність воно також розпочало з економічної реформи, яка часто ототожнюється з іменем тогочасного Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна.

Реформа повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства.

Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники для підприємств, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; ліквідувати раднаргоспи і

відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію; перерозподілити долю національного прибутку на користь аграрного сектору.

Перші кроки реформи принесли позитивні результати: поживалось сільськогосподарське виробництво, покращилось постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. Але вже на початку 70-х рр. темпи реформи почали знижуватися. І радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких реформ. Настали «золоті роки стабільності».

Причини невдачі економічних реформ 50—60-х рр. криються в основі тоталітарно керованої економіки, якою й була економіка радянська. Економічне реформування не могло принести успіху без політичних змін, демократизації і без реального суверенітету республік.

2. Причини і форми застійних явищ в економічному житті 70-х — першій половині 80-х рр.

На середину 70-х рр. радянська економіка повністю втратила притаманний для 50—60-х рр. динамізм, розвиваючись суто екстенсивними методами. Це вкрай негативно позначилося в першу чергу на Україні, природні і трудові ресурси якої були обмеженими і розвиток якої потребував інтенсифікації суспільного виробництва. Республіканська економіка стала заложницею економічної стратегії центру. Україна була перетворена на інтегральну частину «загальносоюзного народногосподарського комплексу», тут розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, у т. ч. високотехнологічні. Традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки республіки (видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів) швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їхньої продукції неухильно знижувалася. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів української *промисловості* був значно вищим, ніж загалом по СРСР, оскільки частка старих підприємств була вищою. Крім того, за темпами зростання основних виробничих фондів республіка на 1986 р. опинилася на останньому 15 місці у Радянському Союзі. Все це мало турбувало центр, котрий пов'язував

надії на новий економічний стрибок із освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. До речі, Україна також віддавала матеріальні й людські ресурси на цю програму, отримуючи натомість дешеві енергоносії. Серйозною вадою економічної політики центру, яка негативно позначилася на Україні, стала також орієнтація на так звані валові показники виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості. Нарешті, саме в центрі ухвалювали рішення щодо розміщення підприємств атомної енергетики на території республіки, в результаті яких проводилась злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих до цього місцевостях. В Україні, на яку припадало лише 2,6% території Радянського Союзу, було побудовано близько 40% атомних енергоблоків СРСР. Причому значна частина з них працювали не на Україну, а виробляли енергію для європейських країн РЕВ.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і воєнно-промисловий комплекси. У середині 70-х рр. частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60%. На воєнну промисловість працювало до 80% машинобудівних заводів. Перекоси в структурі економіки обумовлювали її деформований, нераціональний характер. Так, частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29%, тоді як у розвинутих країнах цей показник досягав 50—60% і більше.

У 70-ті рр. Україна потребувала нових якісних поштовхів для подальшого розвитку економіки: впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не вистачало), переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо. Всі ці елементи були або відсутніми в економічних планах центру, або мали у них здебільшого декларативний характер. Відтак цей період став часом уповільнення економічного розвитку, який перетворився на якісний занепад на початку 80-х рр.

Скута ланцюгами командно-адміністративної системи економіка поступово втрачала чутливість до НТР. Розвиток промисловості відбувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва все нових природних ресурсів, наслідком чого повинна була зрештою стати сировинна й екологічна криза. Але це давало короточасний ефект; хоча кінцеві результати були низькими, фондвіддача падала,

якість продукції не відповідала сучасним вимогам (у 1986 р. у загальному обсязі промислової продукції вищої категорії якості досягли лише 15,9% виробів). Поглибилися й диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Промислові плани Радянського Союзу й України не виконувалися. З кінця 60-х до кінця 80-х рр. в СРСР неухильно знижувалися такі показники, як приріст обсягу виробництва промисловості — з 50 до 14%; продуктивність суспільної праці — з 32 до 13%; національний доход впав у своєму прирості з 45 до 16%. На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалося в 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинених країнах.

Аналогічною була ситуація в аграрному секторі. Здавалося б, що саме в 70-ті рр. було зроблено найбільше для підвищення сільськогосподарського виробництва у республіці. Запроваджувалися масштабні програми механізації та хімізації сільського господарства, колосальна увага приділялася меліорації. Протягом десятиліття у галузь було вкладено 27% усіх капіталовкладень в українську економіку. Однак усе це давало мізерний, а часом і протилежний результат. Механізація перетворилася у постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація виливалася у забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація приводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу. Залишалась украй низькою ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві, найнаочнішими свідченнями чого стали сезонні «мобілізації» працівників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаїв. До цього додавалася відстала система переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, в результаті чого щорічні втрати урожаїв з окремих видів сягали 30—33%.

Відповідно з року в рік не виконувалися плани виробництва у сільському господарстві. Складалась абсурдна ситуація: капіталовкладення зростали, а віддача від них зменшувалася. Темпи зростання виробництва у сільському господарстві постійно спадали. У 1960—1970 рр. вони становили 4,5% в середньому на рік, у 1981—1985 рр. — 3,9%. У другій половині 70-х рр. середньорічний приріст сільськогосподарської продукції становив 1,5%, а в першій половині 80-х — 0,5%. Країна, яка мала найкращі в світі чорноземи, стала лідером закупівлі зерна за кордоном. Якщо в усіх розвинутих країнах виробництво зерна постійно зростало, то в СРСР воно знизилося з

737 кг на душу населення в 1966 р. до 694 кг у 1985 р. Найголовнішою причиною такого становища була криза колгоспно-радгоспної системи як такої.

Певний час радянському керівництву вдавалося послаблювати негативні наслідки економічної політики форсованим постачанням на світовий ринок енергоносіїв — нафти і газу, які забезпечували надходження «нафтодоларів». З 1960 по 1985 р. частка паливно-сировинного експорту з СРСР збільшилася з 16,2% до 54,4%. Враховуючи значне зростання цін на нафту в 70-ті рр. Радянський Союз отримав від експорту енергоносіїв величезні кошти — сотні мільярдів доларів. Однак вони використовувалися неефективно: вкладалися у будівництво, яке часто залишалося незавершеним, йшли на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, а також дефіцитних споживчих товарів і продовольства. Переорієнтація індустріально розвинутих країн на енергозберігаючі технології на початку 80-х рр. призвела до зниження попиту на нафту, що значно зменшило валютні надходження в СРСР.

Відповідно до цього змінювався і *добробут народу*. Якщо наприкінці 60-х — початку 70-х рр. спостерігалось певне зростання життєвого рівня людей, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійне зростання середньої заробітної плати, яке в 1970—1979 рр. становило 30% . Адже підвищення номінальної заробітної платні не означало зростання реальної. Воно не підкріплювалося збільшенням маси пропонованих товарів і послуг. Кількість грошей на руках громадян збільшувалася, однак витратити їх було дедалі важче через постійні дефіцити тих чи інших товарів широкого попиту, які до того ж здебільшого мали низьку якість. Про це свідчить неймовірне зростання заощаджень громадян. На кінець 70-х рр. вони становили 32 млрд крб. на рахунках в ощадних касах. Отже, цей дисбаланс між доходами і можливістю їхньої реалізації був однією з причин інфляційних процесів, які набирали силу саме з кінця 70-х рр., а також однією з головних причин хронічних дефіцитів на споживацькому ринку, які, у свою чергу, призводили до зловживань у торгівлі, спекуляції і розвитку «тіньової» економіки (з 60-х до кінця 80-х рр. «тіньовий» сектор економіки СРСР зріс у 30 разів і становив більш як 20% від національного доходу), формування мафіозних угруповань.

Отже, наприкінці 70-х — початку 80-х рр. економіка України, як і всього Радянського Союзу, входила в смугу тотальної кризи. Вона

була неефективною, неконкурентоспроможною, а більшість спроб оживити її мали суто адміністративний чи навіть ідеологічно-декларативний характер. Основними причинами такого становища була низька ефективність економічної системи, в основі якої лежала загальнодержавна власність на засоби виробництва, надзвичайно централізована планова економіка, з якої вилучено ринкові сили. Централізована планова економіка створила величезну бюрократію, яка увінчувала неефективність виробництва. Фактично, неможливо було взагалі спланувати економіку такої великої держави, як СРСР. Відсутність ринку призводила до відсутності інформації, яку постачає суспільству система ринкових цін.

Для української економіки, крім того, були характерні такі Явища, як гігантоманія, власне збагачення партійно-номенклатурних груп, боротьба кланів, корупція, хабарництво і т. ін.

Важливою причиною кризи радянської економіки було існування політичної системи, в якій одна партія повністю монополізувала право на владу.

3. Пошуки шляхів реформування господарської системи в другій половині 80-х рр. та їхня невдача

На середину 80-х рр. криза в СРСР охопила всі сфери життя. Розладнана економіка хронічно не забезпечувала потреб країни. Рік у рік падав рівень життя населення. Зниження цін на нафту і природний газ на міжнародному ринку та агресія в Афганістані завдали нищівного удару і без того критичному економічному стану. Тотальний контроль душив будь-які прояви незалежної думки. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. СРСР опинився перед прірвою. Ця критична ситуація і змусила нового (з березня 1985 р.) Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова на квітневому партійному пленумі 1985 р. оголосити про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики. Оточивши себе групою відомих економістів, спеціалістів, М. Горбачов проголосив курс на проведення політичних і економічних реформ.

У ході проведення економічних реформ можна виділити три етапи:

1. Реформа А. Аганбегяна (квітень 1985 р.), суттю якої було соціально-економічне прискорення розвитку країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму. Але невдовзі стало зрозумілим, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін у радянській економічній моделі.

2. Реформа М. Рижкова—Л. Абалкіна (1987—1989 рр.), суттю якої була формула «самостійність», «самофінансування», «самооплатність». В своїй основі реформа мала дві складові:

а) розширення самостійності трудових колективів (було прийнято Закон «Про державне підприємство та об'єднання»);

б) розширення сфери дії приватної ініціативи (за законами «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність» та ін.).

3. Концепція переходу до регульованої ринкової економіки (1990—1991 рр.), суттю якої було запровадження під контролем держави ринкових механізмів. Гострі дискусії велися про темпи та методи переходу до ринкових відносин (Г. Явлінський, С. Шаталін).

Спроба економічних реформ не мала позитивного результату. Наслідком цього стало подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зубожіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної економіки, а в новому підприємницькому секторі — «економіки казино», коли головним стало не виробництво, а продаж товарів в найкоротші терміни за максимальними цінами з метою отримання максимуму прибутку. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її структурний дисбаланс. Зокрема, питома вага важкої промисловості становила більше 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95% продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена у союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний її перерозподіл поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання. Так, у 1990 р. лише 36,2% витрат Державного бюджету України покривалися власними доходами, решта — перерозподілом союзних.

Величезною проблемою для української економіки стала й *Чорнобильська трагедія* 26 квітня 1986 р. її катастрофічні екологічні

й економічні результати не піддаються точним оцінкам. Досить сказати, що до початку 1990 р. в Україні було деактивовано 3,5 млн га орної землі і 1,5 млн га лісу, що становило близько 12% території республіки. З господарського обороту вилучено близько 190 тис. га землі. У цілому жертвами радіоактивного зараження стали понад 1000 українських міст і сіл. Десятки тисяч чоловік змушені були змінити місце проживання. Кількість людей, які загинули від радіоактивного опромінення та викликаних ним хвороб, на середину 1996 р. становила більше, ніж 32 тис. чоловік, ще 5 тис. повністю втратили працездатність. Витрати на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи тільки за період з 1986 по 1989 р. склали більше, ніж 10 млрд доларів, а непрямі витрати — 25 млрд доларів. Щорічно Україна витрачає 800—900 млн доларів для вирішення чорнобильських проблем. Значним етапом на шляху до виходу з-під колоніальної зверхності Москви було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 р. **Декларації про державний суверенітет України**, де, серед іншого, було проголошено верховенство Конституції та законів республіки на своїй території, виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став Закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 2 серпня цього ж року. Головними принципами економічної політики України було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний доход; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повну господарську самостійність і свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; національну митницю, захищеність внутрішнього ринку тощо. На час, коли Україна приступила до становлення своєї державності, особливо помітно тривав спад виробництва в усіх галузях господарства. Відбувалося зниження продуктивності суспільної праці та падіння обсягів промислової продукції. Національний доход у 1990 р. скоротився на 4%, а в 1991 р. — ще на 13%! Дефіцитом окрім промислових товарів стали м'ясо, молочні продукти, вершкове масло. Зростав «чорний ринок», значна частина продукції вивозилася за межі України. Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991 р. вдвічі (у січні 1992 р. вони вже перевищували рівень грудня 1990 р. у 8 разів, їхнє зростання щонайменше у 1,5 рази перевищувало зростання доходів)

призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. Оскільки не було проведено належної індексації вкладів, це підвищення фактично знецінило всі накопичення й залишило переважну частину населення, особливо людей похилого віку, без заощаджень, створених роками важкої праці.

З метою подолання цих негативних явищ вживалися неординарні заходи. 1 листопада 1990 р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. У червні 1991 р. Верховна Рада України ліквідувала контроль над економікою України з боку центральних відомств. Загальносоюзна власність на території України була перетворена у республіканську. Створювалася власна грошово-фінансова система, податкова і митна служби. Однак все це не змогло врятувати економіку України від подальшого розвалу.

Аналогічні процеси відбувалися по всій території СРСР. Ставало очевидним, що імперія вичерпала свої можливості. Стагнація економіки переросла у тяжку кризу. Товарний голод, тотальний дефіцит посилювали соціальну напругу в суспільстві. Спроби кремлівської верхівки розв'язати проблему силовими засобами зазнали невдачі.

Запитання та завдання для самоперевірки

- 1. Якими були причини та наслідки реорганізації управління промисловістю в 50-ті – на початку 60-х рр.?*
- 2. Як позначилася реформаторська діяльність М. Хрущова на становищі сільського господарства?*
- 3. Охарактеризуйте передумови, хід та наслідки господарської реформи 1965 р.*
- 4. Визначте основні напрями розвитку господарства України в другій половині 60-х – 80-х рр. Обґрунтуйте його стагнаційний характер.*
- 5. У чому проявлявся диспропорційний розвиток радянської економіки, її затратний характер в 60-80-ті рр.?*
- 6. Що собою являли спроби реформування господарської системи в другій половині 80-х рр.?*
- 7. Назвіть основні економічні причини розпаду СРСР.*

Лекція 9. Економіка незалежної України

План лекції:

- 1. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності.**
- 2. Економічне становище держави у другій половині 90-х рр.**

1. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності

24 серпня 1991 року Верховна Рада проголосила Акт незалежності України. Цей день відкрив нову еру в історії нашої держави. Одним із найважливіших завдань, що постали перед першим всенародно обраним Президентом України Л. Кравчуком, Верховною Радою та урядом: забезпечити українському народові нормальні умови життя, підняти рівень його добробуту.

У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила «Основи національної економічної політики». У документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектору, легкої та харчової промисловості. Було заявлено про вихід з «рублевої» зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв Закон «Про приватизацію майна державних підприємств». Почалося створення малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо. Розпочалися деякі зрушення у сільському господарстві. Почали створюватися фермерські господарства. Цьому сприяв Закон «Про селянське (фермерське) господарство», приймалися інші закони і постанови. У Міжнародний валютний фонд було представлено розширену програму ринкових перетворень, яка була ним схвалена. Україна стала членом МВФ.

Разом з тим економічні перетворення йшли надзвичайно

повільно. Український народ, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратив колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, а тому змушений в процесі державотворення спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як в політиці, так і в економіці. Ознаками останніх були: тотальне державне управління економікою; панування монополізму, командних форм і методів управління; екстенсивний шлях розвитку господарства; структурна та територіальна диспропорційність республіканської економіки, її побудова на принципі незавершеності; значна мілітаризація економіки; катастрофічна екологічна ситуація; психологічний клімат колективної пасивності та ін., що суттєво послабило стартові можливості України на шляху самостійного розвитку. До того ж держапарат, чиновництво України значною мірою стали уособленням консервативної сили, яка готова швидше повернутися в минуле, ніж рухати реформи вперед.

В умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацювали. У пострадянському просторі створилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив увесь нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення. До того ж у колишніх союзних республіках чітко проявилася цілком зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була кращою, ніж в Росії, особливо щодо продовольчого забезпечення населення. Відповідно серед української політичної верхівки переважали настрої на користь якомога повільнішого просування в реформах. Небезпека такого підходу виявилася не відразу, а в результаті — радикальні зміни почалися значно пізніше.

Проте, вже навесні-влітку 1992 р. почуття первісного оптимізму українського керівництва почало випаровуватися. Політичне й економічне становище України виявилось легко вразливим. Ставши незалежною політично, Україна опинилася з дуже обмеженими енергетичними ресурсами. (Тут доречно згадати, що значну частину власних енергоресурсів та сировини Україна втратила, перебуваючи в

Російській та радянській імперіях, внаслідок колоніального пограбування). Функціонування її господарства залежало від поставок російських нафти і газу. Державі довелося сплачувати за ці поставки згідно з новими цінами. Залежність української економіки від російської виявилася майже абсолютною — що, зрештою, не є дивиною, бо таку ситуацію імперський центр моделював століттями, особливо за радянських часів. У січні 1992 р. Росія підвищила ціни на товари масового вжитку, змусивши Україну до такого ж кроку. Розрив всесоюзних економічних зв'язків поглибив кризу у промисловому виробництві. Адже промисловість України виробляла не більше 20% кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції являла собою напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках. Але ситуація погіршувалася не стільки через зруйнування старих структур, скільки через те, що вони не були замінені новими. На відміну від російських лідерів, керівники Української держави не виявляли бажання проводити радикальну економічну реформу. Заявляючи про прихильність до ринкових регуляторів, вони зберігали попередню, вертикальну, систему управління господарством, систему держзамовлення, централізований розподіл найважливіших ресурсів. У промисловості та сільському господарстві продовжував домінувати державний сектор.

Після вимушеного відпускання цін в січні 1992 р. в Україні проводилась відверто проінфляційна політика, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, зростання цін, обвальне падіння реальних доходів переважної більшості населення. Уряд практично не робив спроб удатися до жорсткої грошово-кредитної політики. У результаті восени 1992 р., під кінець перебування В. Фокіна на посаді прем'єр-міністра, щомісячна інфляція перейшла рубіж 50%, тобто стала гіперінфляцією. Порівняно з попереднім роком національний доход за 1992 р. склав 85%, промислова продукція — 91% , продукція сільського господарства — 89% . Найбільший спад відбувся в транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості. Особливо вибухового характеру набуло зростання цін на товари широкого вжитку, які в 1992 р. піднялися більше, ніж в 30 разів.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила нового

прем'єр-міністра Л. Кучму, колишнього директора найбільшого воєнного заводу «Південмаш». У листопаді новий уряд прийняв принципове рішення про вихід з «рублевої» зони. В країні була введена власна національна валюта — карбованець, що давало можливість оздоровити фінансову систему і на основі її стабілізації зупинити падіння виробництва.

Однак у 1994 р. економіка країни виявилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком впав на 23%, виробництво промислової продукції — на 27,8%, сільськогосподарської — на 16,5%. Капітальні вкладення за 1992—1994 рр. знизились на 57%. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. У жовтні дефіцит бюджету досяг 18,5% ВВП. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази.

Подібна політика викликала значне невдоволення серед українського населення, яке нерідко ототожнювало погіршення свого матеріального становища із набуттям Україною державної самостійності. Особливо це відчувалося на зрусифікованих Сході, Півдні та в Криму, де почали проявлятися регіоналістські і сепаратистські тенденції, підтримувані Москвою.

Загострилося протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади, яке на фоні всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження, їхня консервативна політика дискредитувала в очах збіднілого народу ідею української державності і ринкової економіки. Намагання здійснити радикальні політичні й економічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа спрямована, були приречені на невдачу.

2. Економічне становище держави у другій половині 90-х рр.

Влітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Леоніда Кучму, на якого покладалися великі надії. Він спирався на підтримку промислового директорату, частини державної номенклатури та лівих політичних сил. До того ж Москва ясно дала зрозуміти, що його прихід до влади був би для неї бажаним. Л.Кучма вів передвиборну боротьбу під гаслами радикальних економічних реформ, відновлення

зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, боротьби з корупцією та організованою злочинністю.

У жовтні 1994 р. новообраний президент проголосив стратегію економічних перетворень, яка була в принципі схвалена Верховною Радою. Вона передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи.

У перші 2—3 роки після проголошення економічного курсу Л. Кучми в українській економіці намітилися певні позитивні зрушення. Почалась реальна приватизація. В 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об'єктів, з яких 4051 належав до загальнодержавної власності. Це вдвічі більше, ніж у 1994 р. У підсумку за 3,5 роки частина державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62%. Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації. У результаті темпи зростання цін почали зменшуватися з 400% в 1992 р. до 40% в 1996.

Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти щодо долара. У вересні 1996 р. була проведена **грошова реформа**. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця, який був тоді в обігу, і заміна його гривнею. Разом з тим було також здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. Усунуто таке потворне породження адміністративної системи, як тотальний товарний дефіцит.

Згадані заходи дали позитивні результати. Насамперед це знайшло відображення в зменшенні темпів падіння ВВП. Якщо до 1994 р. ВВП постійно скорочувався, то в 1995 р. вперше його скорочення не перевищило рівня попереднього року. Така ж тенденція мала місце і в 1996 р. В 1997 р. темпи падіння ВВП ще більше сповільнилися — 3,2% проти 10,1% в 1996 р. Аналогічна ситуація складалася в промисловості та сільському господарстві. Заробітна плата з жовтня 1994 р. по квітень 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більш, як у 4 рази — з 22 до 90 доларів США. Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1%.

Однак, не дивлячись на деяку стабілізацію, що намітилася на 1997 р. у ряді галузей, економічну кризу подолати не вдалося. [без

того непросте фінансове становище України значно погіршилося через наслідки кризи в Південно-Східній Азії (1997 р.) та Росії (1998 р.). Українська складною залишається **фінансова ситуація** більшості промислових підприємств. У 1997 р. збитковим було кожне друге підприємство (в 1995 — кожне п'яте, в 1990 — кожне одинадцяте). Заборгованість українських підприємств перед бюджетом на сьогодні становить 16,4 млрд грн. (на початок 1999 р. — 13,3 млрд грн.). Платіжна дисципліна майже відсутня; почалася повальна **бартеризація економіки**. За даними на кінець 1997 р., близько 40% всієї промислової продукції реалізовувалося по бартеру (на початку року — 32%). В паливно-енергетичному комплексі рівень бартеру досяг 45% , машинобудуванні — 48%, виробництві будматеріалів — 58%, цукровій промисловості — 62%. В шинній і нафтохімічній промисловості бартер став практично єдиним засобом розрахунків. На сьогодні грошима оплачується трохи більше третини всієї продукції.

Головна причина переходу українських підприємств на бартер — жалюгідний стан їх обігових коштів і особливо гостра нестача готівки. З іншого боку, підприємства не могли поповнювати свої обігові кошти за рахунок кредиту, так як ставки були непосильними для більшості з них. В результаті частка кредитів у фінансуванні інвестицій скоротилася з 49% ВВП у 1992 р. до 5% — в 1996. Значно сприяє бартеризації і діюча податкова система. Вона змушує підприємців, які, в принципі, мають можливість розрахуватися «живими» грошима, йти на здійснення товарообмінних операцій, бо тільки так вони можуть послабити дію податкового пресу.

Криза істотно вплинула на **інвестиційну сферу**, що проявляється в падінні норм прибутків, зниженні національного доходу. За підрахунками експертів, для нормального розвитку української економіки потрібно 40—50 млрд доларів. Таких коштів в уряді немає, тому основний розрахунок робиться на приплив іноземних інвестицій. Однак з моменту проголошення незалежності країни потреби в капіталовкладеннях істотно перевищують пропозицію. За цей час в Україну надійшло всього близько 3 млрд доларів інвестицій, тоді як у Польщу, для прикладу, в 1997 р. — 20 млрд доларів, а в минулому — 16 млрд доларів. Причини такого несприятливого становища пов'язані з нестабільною політичною ситуацією в країні, частою зміною і заплутаністю податкового законодавства, корумпованістю чиновництва, небажанням бюрократії

допускати іноземний капітал в Україну через неможливість впливу на нього тощо.

Негативним фактором для розвитку української економіки є величезний *зовнішній борг*. За останні 5 років він зріс більше, ніж втричі і становить на сьогодні 12,4 млрд доларів при ліквідних валютних резервах — 768 млн доларів. Сюди додається триваюче зростання заборгованості з виплати пенсій, заробітної плати, стипендій та соціальних виплат, загальна сума яких сягає 11 млрд гривень. За оцінкою Рахункової палати, лише за 9 місяців 1998 р. на обслуговування й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу було затрачено майже 10 млрд гривень, тобто 95% усіх доходів держбюджету на цей час.

Одним з небагатьох порівняно динамічно реалізовуваним блоком економічних перетворень на мікрорівні стала *приватизація*. Вона планувалася як елемент системи ринкових реформ. А паралельно з нею повинен був бурхливо розвиватися новий приватний капітал. Ефективний з моменту народження, він покликаний був рекрутувати в приватизовані підприємства і власників з досвідом конкурентної поведінки, і нові відносини управління, і кошти для розвитку, а сам процес перетворити з формально юридичної дії в реальну економічну трансформацію. Новий приватний капітал мав можливість стати власником приватизованих підприємств безпосередньо в процесі масової приватизації, в основному за допомогою фінансових посередників.

Приватизація змушена була відігравати невластиву їй авангардну роль, створюючи корпоративний сектор економіки, ринкову інфраструктуру, прошарок дрібних власників, систему позабанкових фінансових посередників. У 1997 р. частка держави в основних фондах виробничого сектора економіки зменшилася з 81,4% (1990 р.) до 55,7%, в чисельності працівників (без колгоспів і малих підприємств) — з 82,9% (1992 р.) до 60,6%, в прибутку (без сільського господарства) — до 29,7%. До 1 січня 1999 р. частка держави в основних фондах цього сектора наблизилася до 50%, по кількості працівників — до 58—55%.

В 1997 р. вперше проявилася і різниця в ефективності роботи державних підприємств і акціонерних товариств. Дані економічних досліджень за галузями, в яких державний сектор не регулює ціни, свідчать, що при загальному для обох груп погіршенні об'ємних показників недержавні підприємства краще використовували працю і

капітал, досягли вищої рентабельності. Аналогічні процеси відбуваються в сільськогосподарському виробництві, де колективні підприємства продовжують втрачати свої позиції. Якщо в 1997 р. приватні господарства виробили 55,7% всього продовольства, то в 1998-му — вже 58,8%.

Однак масштаби позитивних змін мінімальні, загальноекономічна динаміка залишається негативною. Приватизація не виправдала сподівань суспільства в тому значенні, що сама по собі не забезпечила створення розвинутих конкурентних ринків, не привела до кардинальних змін в господарській поведінці власників і вищих менеджерів, не запобігла погіршенню становища української економіки. Масова приватизація привела до розсіювання власності серед дрібних акціонерів і переважанню працівників в структурі власності більшості приватизованих підприємств, значного розкрадання державного майна. Це була плата за політизацію і соціалізацію процесу, за можливість швидкої приватизації в країні практично без приватного капіталу, за тотальне домінування у приватизаційному процесі корумпованої бюрократії. Як наслідок, в Україні, за словами відомого економіста О. Пасхавера, спостерігається процес формування бюрократичного капіталізму, коли бюрократія визначає темпи, пропорції, якість створення і відтворення приватного капіталу.

У 1999 рік українська економіка також вступила, обтяжена істотними проблемами, що мають тенденцію до загострення. У першому кварталі в результаті істотного скорочення зовнішнього і внутрішнього попиту на вітчизняну продукцію валовий внутрішній продукт зменшився на 4,8%. У вкрай жалюгідному стані опинилися фінансові ресурси всіх без винятку секторів економіки. Насамперед зменшилися доходи підприємств. У 1999 р. порівняно з аналогічним періодом 1998 р. абсолютний об'єм прибутку в економіці зменшився на 40%, при цьому в будівництві і торгівлі отримано взагалі від'ємний фінансовий результат. Середньомісячна заробітна плата, що виплачується ще нерегулярно, з 1997 р. знизилася у валютному еквіваленті майже вдвічі. Спостерігається постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась чисельність офіційно зареєстрованих безробітних. За межею бідності опинилося більше половини українських громадян.

Причини такого становища криються в низькій якості економічної політики, яка проводиться протягом всіх останніх років,

відсутності політичної волі в оптимізації *податкової системи*, зниженні бюджетних витрат тощо. Зокрема, жорсткі податкові вимоги і впливаючі з них фінансові обмеження при високих цінах на кредитні ресурси паралізують виробничо-споживацький обіг. Якщо за весь 1998 р. податкова недоплата виросла на 8 млрд грн., то лише за перший квартал 1999 р. — на 4 млрд. У бюджет сплачено тільки 61,2% всіх нарахованих податків. Суб'єкти господарювання не мають коштів на внесення нарахованих сум, тому 40% недоплати складають штрафи.

Втрата виробниками обігових коштів, як один з найважчих наслідків завищеного оподаткування, привела до зниження конкурентоспроможності продукції: підприємства змушені йти на дорожчу закупку сировини, матеріалів, енергоносіїв шляхом невігідного для них бартерного обміну, що звужує зовнішній і внутрішній попит на вітчизняні товари. При наявності ж попиту виробники не мають можливості на нього реагувати із-за відсутності грошових коштів. Кредитування в свою чергу стримується із-за великого ризику неповернення взятих кредитів. Таким чином, хибна податкова система є головним блокуючим механізмом економічної активності в будь-якій формі. Але держава, замість того, щоб зупинитися і кардинально, до розумних меж, зменшити податковий прес, вишукує нові джерела і бази для оподаткування.

У значній мірі існуюча податкова система об'єктивно сприяє формуванню *тіньової економіки*, що становить значну загрозу для економічної безпеки держави. Тіньова економіка, яка є неоподаткованою структурою, має дві складові. Перша з них — це економіка, в якій громадяни діють цивілізованими методами, але приховують свій прибуток від оподаткування («тінь» сьогодні забезпечує доходи щонайменше для 75% населення України). У значній мірі вона є об'єктивною реакцією суб'єктів господарювання і населення на втрату державою її можливостей ефективно керувати економічними процесами та необхідністю компенсувати неофіційною індивідуальною активністю обвальне падіння соціального захисту. Тіньова економіка є і результатом пошуку підприємствами шляхів самозбереження в умовах тотального податкового пресингу, котрий робить неможливим їхнє функціонування у правовому просторі. Друга складова — кримінальний сектор, який має значну вагу і, на думку окремих спеціалістів, становить не менше половини обсягу тіньової економіки, характеризується навмисним ухиленням від дій

державних регуляторів, перерозподілом офіційно чи неофіційно виробленого товару, незаконним використанням державних ресурсів, присвоєнням в тій чи іншій протиправній формі прибутку від реалізації товару чи надання послуг, розкраданням, шахрайством, рекетом, наркобізнесом та іншими видами кримінальної діяльності.

За останні роки тіньовий сектор економіки України збільшувався катастрофічними темпами, його об'єми сьогодні досягають не менше 60% ВВП. За словами Голови Державної податкової адміністрації України М. Азарова, в тіньовій економіці обертається 10—12 млрд доларів США і більше 6 млрд грн. (для порівняння: в легальному обігу знаходиться близько 10 млрд грн.). Лише з 1991 по 1995 рр. з України було нелегально вивезено 15—20 млрд доларів, які осіли в іноземних банках. Отже, сконцентрований у тіньовій економіці капітал не направляється на інвестування національного виробництва, не може бути використаний для підтримки соціальної інфраструктури, об'єктивно сприяє зростанню податкового пресу, що в свою чергу ще більший об'єм економіки заганяє в «тінь». Відповідно держава втрачає можливості реального управління економікою, оскільки більше половини економічної діяльності має неофіційний характер, функціонує стихійно чи під прямим контролем кримінальних структур і не потрапляє під дію державно-правових регуляторів.

Незважаючи на тривалу системну кризу та її вкрай негативні наслідки, економічна політика держави і по сьогодні не має стратегічної основи, здійснюється фрагментарно, переважно зусиллями Національного банку України, що зовсім недостатньо для формування умов економічного зростання. Уряд у різних складах виявився неспроможним забезпечити адекватне управління економічними процесами, був мало ініціативним, в значній мірі сприяв «тінізації» української економіки, відлякував зовнішніх інвесторів. Законотворча діяльність парламенту була надто політизована. Це зумовило прямі економічні втрати для держави, створило несприятливий економічний режим у країні. Багато часу і енергії витрачено на безплідну, виснажливу боротьбу всередині самої влади.

Відсутність достатньої політичної волі, професіоналізму законодавчої і виконавчої влади в умінні поєднати світовий досвід з конкретними українськими умовами для проведення структурних реформ зумовили затяжний економічний спад, привели до зниження

довіри суспільства до влади і об'єктивно необхідних ринкових реформ. Досягнута ціною жорсткої монетарної політики макроекономічна стабілізація без урахування пріоритетів і потреб національної економіки, без створення сприятливих умов для промислової і підприємницької діяльності супроводжується наростанням фінансової незбалансованості, зниженням якісних показників у виробничій сфері, погіршенням галузевої структури промислового виробництва, що веде до серйозного порушення основних параметрів економічної безпеки України.

Запитання та завдання для самоперевірки

- 1. Як вплинув тривалий бездержавний статус України на її економічне становище?*
- 2. Яку економічну політику проводив український уряд в перші роки незалежності? Чим вона зумовлювалася?*
- 3. Проаналізуйте розвиток української економіки в 1994-1999 рр. Які проблеми необхідно вирішити в Україні в ході ринкових перетворень?*
- 4. Що сприяло проведенню грошової реформи 1996 р. в Україні?*
- 5. Визначте основні фактори зростання «тіньового» сектора української економіки та його наслідки.*
- 6. Що, на вашу думку, заважає подолати затяжну економічну кризу в Україні?*

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Борисенко В. курс української історії: з найдавніших часів до ХХ ст. – К., 1996.
2. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986.
3. Волков Н. Структурные сдвиги в экономике США в 70-80-х годах. – М., 1989.
4. Грушевский М. Очерки истории украинского народа. - К., 1990.
5. Грушевский М. Очерки истории украинского народа. – К., 1990.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
7. Економіка зарубіжних країн: Підручник / Філіпенко А., Вергун В., Бураківський І. та ін. – К., 1996.
8. Економічний словник-довідник / За ред. С. Мочерного. – К., 1995.
9. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990.
10. История мировой экономики: Учебник для вузов / Под ред. Поляка Г.Б., Марковой А.Н.- М.: Юнити, 2003. - 727с.
11. Історія економічної думки України: Навч. посіб. / Васильєва Р., Горкіна Л., Петровська Н. та ін. – К., 1993.
12. Історія України. Навч. посіб. / Мельник Л., Верстюк В., Демченко М. та ін. – К., 1991 – 1992. Кн. 1-2.
13. Калинечева Г. И. “Экономическая история” Краткий конспект лекций, Киев, 2001
14. Конотопов М.В., Сметанин С.И. Экономическая история: Учебник для вузов. – 7-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация „Дашков и К”, 2005. – 488 с.
15. Коропецький І. Дещо про минуле, недавнє минуле і майбутнє економіки України. – К., 1993.
16. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу. – К., 1996.
17. Крип'якевич І. Всесвітня історія: в 3 кн. – К., 1995.
18. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
19. Лановик Б. Д., Матисячківч З. М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. – 7-ме вид., стер. – К.: Вікар, 2005. – 486 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
20. Лановик Б., Лазарович М. В. “Економічна історія” Курс лекцій, Київ “Вікар”, 2003.

- 21.Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. “Економічна історія України і світу”. Підручник за редакцією Б. Д. Лановика, Київ “Вікар”, 2001.
- 22.Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія світу і України: Підручник. – Тернопіль, 1997.
- 23.Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995.
- 24.Толмачёва Р.П. Экономическая история: Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2004. – 604с.
- 25.Экономическая история мира. Европа. В 3-х Т. / Под общ. ред. М.В. Конотопова. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2005.

Навчальне видання

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

конспект лекцій для студентів спеціальностей
6.050100 «Економіка підприємства», «Облік і аудит»,
«Міжнародна економіка» напряму підготовки 0501-Економіка і
підприємництво факультету заочного навчання
та для слухачів факультету підвищення кваліфікації

Укладачі:

Бережний В.М.
Чавикіна Ю.Б.

Відповідальний за випуск:

Бережний В.М.

Підп. до друку

Друковано на ризографі

Зам №

Формат

Умовн. - др..арк.

Тираж прим.

Папір офсетний

Обл.. - вид. арк.

Ціна договірна

Адреса редакції видавництва і поліграфічного підприємства
ХНАДУ 61002 Харків - 02, вул.. Петровського,25

Надруковано видавництвом Харківського національного
автомобільно –дорожнього університету